

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.16.525 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 398.221 (575.2) (040.3)

КАЛЧЕКЕЕВ КУБАНЫЧБЕК БЕКБОЛОТОВИЧ

**«МАНАС» ЭПОПЕЯСЫНДАГЫ
СЮЖЕТТИН КӨРӨҢГӨЛҮҮ САЛТЫ ЖАНА
АНЫН ИЙКЕМДҮҮ УЛАНЫП ӨНҮГҮҮСҮ
(С.КАРАЛАЕВ, С.ОРОЗБАКОВ, ЖУСУП МАМАЙ
ЖАНА ТОГОЛОК МОЛДОНУН
ВАРИАНТТАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)**

10.01.09 – Фольклористика

**Филология илимдеринин доктору окумуштуу даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин**

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун «Манас», фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды

Илимий консультант: филология илимдеринин доктору, профессор
Кыдырбаева Раиса Зайтовна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Байгазиев Советбек Орозканович

филология илимдеринин доктору, профессор
Матыжанов Кенжехан Слямжанович

филология илимдеринин доктору, профессор
Ибраев Шакимашрип Ибраевич

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин
кыргыз адабияты кафедрасы

Диссертация 2017-жылдын «15»-сентябрында саат 13.00 дө КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун жана Ж.Баласагын атындагы кыргыз Улуттук университети жана алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д. 16525 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071. Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071. Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265 а.

Автореферат 2017-жылдын 14-августунда жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. «Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, каада-салтын ж.б. камтыган көп кырдуу көркөм эстелик. Ал өзүнүн өнүгүшүндө мифтен тартып, классикалык баатырдык эпостун деңгээлине чейин өнүгүп-өсүп келген чыгарма. Эпосто байыркы мифтер, ири тарыхый окуялар, фольклор кеңири чагылдырылган. «Манас» эпосунун варианттарынын сюжеттик, композициялык өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу изилдөө азыркы мезгилдин негизги талабы. Кыргыз элинин оозеки сакталган адабий жанрларынын ичинен «Манас» эпосунун айырмасы, биринчи иретте, анын бүт улуттук чыгарма катары жаралып өнүккөнүндө турат.

«Манас» эпосунун генезисин, өнүгүшүн төмөнкү окумуштуулар ар тараптуу иликтөөгө алышкан: П. Фалев, П. Берков, В.М.Жирмунский, В.Валиханов, М.Ауэзов, А.Маргулан, А.Бернштам, С.М.Абрамзон, К.Асаналиев, Р.З.Кыдырбаева, Р.Бердибаев, К.Жумалиев, И.Ш.Ибраев, Т.Какишев, К.С.Матыжанов, Т.Байжиев, Ж.Таштемиров, Ө.Жакшиев, А.Акматалиев, М.Борбугулов, М.Мамыров, С.Мусаев, Э.Абдылдаев, О.Сооронов, Р.Сарыпбеков, Мамбеттурду Мамбетакунов.

В.Я. Пропп «Эпос мифологияны, динди өз ичине камтыйт. Бул процесс бүткүл элдердин эпосторунун өнүгүшүндөгү мыйзам ченемдүү көрүнүш», – деп жазган [П.Я.315-б.]. Түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларындай эле кыргыз эпостору да ушул эволюциялык жолду басып өткөн. Бул жөнүндө К.Асаналиев: «Эпостун өнүгүшүнө мифтен башка тарыхый турмуш чындыгы, коомдук түзүлүштүн карым-катышы, аң-сезимдин формалары, чыгармачылыктын ийкемдүү күчү чоң таасир тийгизген» – деп белгилеген [А.К.-13.б.]. Кыргыз фольклористикасында «Манас» эпосунун сюжетин жана композициясын илимий аспектиде окумуштуу В. Жирмунский, В. Радловдор изилдешкен [В.Жирмунский «Введение в изучение эпоса «Манас»; «Тюркский героический эпос». Л., 1974. 33-54-б.]. Алар «Манас» эпосунун композициялык түзүлүшүн, анын өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракет жасашкан. Белгилүү казак жазуучусу М.О. Ауэзов [М.О. Ауэзов. «Манас» эпосунун айтуучулары жана угуучу аудитория». Отан тарыхы журнал, 2-январь, 2002-жыл.] эпостогу каармандардын образдарын ар тараптуу ачып берген. П. Фалев эпостогу диалог, монологдорду өзгөчө талдоого алат [П. Фалев. Как строится кара-киргизская былина. В.сб: «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе. 1958.].

К.Рахматуллин эпостун варианттарын салыштыруу аркылуу сюжеттин өнүгүү жолдорун иликтеген. Ал Сагынбай менен Саякбайдын варианттарынын сюжеттик тутумун өз ара салыштырма ыкмасы аркылуу анализ жүргүзүп, сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрдү таап чыккан. Андан сырткары эпостун ар бир вариантындагы мифологиялык мотивдердин кайсы сюжет менен кандай байланышканын талдоого алган.

Кыргыз элинин руханий байлыгы, тарыхы, үрп-адаттары, дүйнө таанымын терең изилдөө азыркы учурдун негизги талабы. Аталган маселе кыргыз фольклористикасында негизги орунда турат. Манасчылардын варианттарындагы жалпылыктар, айырмачылыктар, аны илимий-теориялык жактан таанып-билүү, сюжеттик окуялардагы образдар жана алардын түрлөрү, эпостогу көркөм поэтиканын ордун аңдап-түшүнүү улуттук маданияттын башаттарын аныктоого шарт түзөт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланыштары. Диссертациялык иш жекече демилге менен аткарылып, жалпы илимий изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети катары «Манас» эпосунун варианттарынын өзгөчөлүктөрү, өнүгүү этаптары, алардын сюжетиндеги мифологиялык мотивдер эсептелинет.

Изилдөөнүн максаты манасчылардын фундаменталдуу эмгектерин тарыхый-маданий өнүктө комплекстүү түрдө иликтөөгө алуу. Алардагы сюжеттердин ордун, маанисин аныктоо, булактарын, диний, мифологиялык мотивдерин салыштырып чыгуу. Манасчылыктын генезисин, эволюциясын жана алардын өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Коюлган максат төмөнкү негизги **милдеттерди** аныктайт: «Манас» эпосунун жаралышы жана өнүгүүсүндөгү сюжеттик мотивдердин окшоштугун изилдөө, эпостун варианттарынын жалпылыктарын аныктоо, эпостогу тарыхый образдарды, мотивдерди, сюжеттерди ж.б. талдоо жана алардын мифологиялык, диний түшүнүктөр менен байланышын ачып берүү.

Иштин методологиялык жана теориялык негизин ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын (тарыхчы, этнограф, философ жана адабият таануучулардын) фольклордун теориясы жана методологиясы боюнча изилдөөлөрү түзөт.

Изилдөөнүн методикасы. Эмгекте салыштырмалуу-типологиялык, адабий-теориялык, илимий-аналитикалык, адабият таануу илиминдеги тарыхый-обзордук методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда «Манас» эпосунун оозеки жана жазма варианттарындагы сюжеттердин өзгөчөлүктөрү иликтенди. Андан сырткары эпостун түзүлүшү, аны баяндоодо манасчылардын ролуна жана ордуна өзгөчө басым жасалды. «Манас» эпосунун варианттарындагы негизги мотивдер, андагы окуялардын өнүгүшүнө тиешелүү маселелердин системалуу, концептуалдуу түрдө алгачкы жолу каралышы эмгектин жаңычылдыгын көргөзөт.

Оозеки чыгармаларга теориялык жактан баа берилди, кыргыз эпосу чет элдик фольклордогу эпикалык сюжеттер менен салыштырылып, андагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр аныкталды.

Диссертациядагы коргоого коюлган негизги жоболор:

- «Манас» эпосунун варианттарындагы жалпылыктар бар экендиги;
- эпостогу сюжеттердин өнүгүшүнө ошол мезгилдеги тарыхый кырдаал таасир тийгизген;
- манастагы бир катар мотивдер, алардын мааниси илимдин башка багыттары менен шайкеш каралды;
- «Манас» эпосунун чет элдик, анын ичинде түрк тилдүү, алтай жана славян элдеринин фольклору менен жалпылыгы бар;
- эпостун варианттары манасчылардын дүйнөтаанымы, табигый шыгы, дүйнөгө болгон көз карашы жана ошол мезгилдеги саясий-экономикалык кырдаалдан көз каранды болгон;
- манасчылар сюжет куруу чеберчилигинде бир катар өзгөчөлүктөргө ээ;
- манасчылык өнөрдүн стилдик багыттары тарыхый кырдаалдын өзгөрүшүнөн улам өсүп-өнүгүп турган.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. «Манас» эпосунун табиятын, өсүп өнүгүү, калыптануу процессин, фольклордогу ордун анализдөө, анын башка элдердин эпикалык чыгармалар менен окшоштуктарын аныктоо, андагы салттуу сюжеттердин өзгөчөлүктөрүн жана жалпылыктарын комплекстүү изилдөөгө алынышы изденүүчүнүн жеке салымы катары кароого болот.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Илимий иштеги жыйынтыктарды, тыянактарды манастануу, фольклористика боюнча фундаменталдуу эмгектерди жазууда, андан сырткары жогорку окуу жайларында атайын курстарды, семинарларды өтүүдө пайдаланса болот.

Диссертациянын натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо). Изилдөөнүн негизги мазмуну мезгилдүү басылмаларда жана илимий жыйнактарда жарыяланган макалаларда, ошондой эле республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда (Казакстан, Түркия, Россия Федерациясы) окулган баяндамаларда чагылдырылды. Диссертациялык эмгек КР УИАсынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан коргоого сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 1 монография, 60 илимий макала КР ЖАКнын тизмесине кирген басылмаларда жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү. Изилдөө киришүүдөн, төрт бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүүсүндө теманын негизделиши, актуалдуулугу, изилдениш деңгээли, изилдөөнүн методологиялык негиздери, объектиси менен предмети, башкы максаты менен негизги милдеттери, илимий жңылыгы, илимий-практикалык баалуулугу, коргоого сунуш кылынган

жоболор, изденүүчүнүн илимге кошкон салымы, алынган жыйынтыктардын тастыкталышы, изилдөөнүн материалдарынын апробацияланышы чагылдырылды.

Элдик оозеки чыгармачылык – элдин руханий тарыхынын негизин түзөт, ал өз мезгилинде коомдогу жүрүп турган окуялар менен тең өнүккөн. Эгерде тарых коомдо болуп жаткан окуялардын тизмегин факты аркылуу чагылдырса, ал эми элдик оозеки чыгармачылыкта бул окуялар элдин көркөм түрдө кабылдоосу аркылуу берилет.

Ар бир элдин оозеки чыгармачылыгында байыркы ишенимдер жана диний көз караштар жатат. Анда элдердин турмушу, маданияты, социалдык-экономикалык, коомдук, саясий ж. б. көрүнүштөрү камтылган. Элдик оозеки чыгармалардан биз бир эле кыргыз эли эле эмес, ага жанаша жаткан башка түркий элдердин жашоосу, алардын дүйнөгө болгон көз карашы ж.б. жөнүндө баалуу материалдарды ала алабыз.

Фольклордун өзгөчөлүгү элдин кеңири катмарынын чыныгы ойлору – алардын табигый дүйнө-таанымы, дүйнөнү түздөн-түз практикалык жактан өздөштүрүүсү калыптанып, өзүнчө бир формада чагылдырылгандыгында. Эл фольклордо өзүнүн дүйнө-таанымын – окуяларды, көрүнүштөрдү, мүнөздөрдү, адамдардын мамилелерин оозеки-поэтикалык жол менен аңдыйт [1.17, 772-б.].

Кыргыздардын бай оозеки поэтикалык чыгармачылыгы аларды Борбордук Азиядагы тектеш элдерден айырмаланып турат. Бул тууралуу академик В.В.Радлов «Манас» эпосу жөнүндө мындай чоң эпос – кыргыздарда жана хакастарда гана кездешет, ал эми башка элдерде жок деп жазган [1.136, 27-б.] Кыргыздардын оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын маданий жана тарыхый жактан чоң мааниге ээ экендигин С.М.Абрамзон да: «Элдик оозеки чыгармачылык кыргыздардын маданиятында ири ролду ойногон. Анда көп кырдуу жана ачык формада элдин өзүнчө тарыхый тагдыры, анын өзүнчө байыркы маданияты, эмгек турмушу, үмүттөрү жана тилектери, табияты, поэтикалык кабылдоосу чагылдырылган», – деп жазган [1.17, 773-б.].

Элдик оозеки чыгармачылык өзүнө эпосторду «Манасты», кичи эпосторду, элдик поэмаларды, мифтерди, уламыштарды, жомокторду; салтык ырларды: арман, мурас, макал-лакаптарды ж. б. камтып турат. Элдик оозеки чыгармачылык муундан-муунга оозеки түрүндө берилип, улам толукталып, байып олтурган. Анын калыптануу мезгили байыркы доорго барып такалат. Ал мезгилде жазуу болбогондуктан элдик оозеки чыгармачылык элдин руханий байлыгын муундан-муунга жеткирүүдө жападан-жалгыз булак катары кызмат кылган.

Миф жана уламыштарда космогониялык маанайдагы аңгемелер, топонимикалык аттар, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн келип чыгышы жөнүндөгү баяндар түзөт. Көптөгөн уламыштар менен мифтер дүйнөнүн жаралышы жөнүндөгү байыркы түшүнүктөргө байланышкан.

Эпикалык аң-сезимдин калыптанышында мифтер генезис катары эсептелинип, алар менен эпостордун ортосунда маданий-тарыхый учук улоочулук бар. Эпостордо дайыма өзүнө мифтин өзгөчө жактарын ала жүрөт. Аларда элдин кеңири катмарынын психологиясы камтылат. Мунун негизинде ар бир элдин эпосу өз өзгөчөлүгүнө ээ. Эпостордо элдик психологиянын улуттук өзгөчөлүктөрү эле эмес, жалпы адамзаттык руханий баалуулуктар чагылдырылат. Мисалы, Манас, Курманбек ж.б. баатырлар аркылуу кыргыз эли дайыма жогору бааланып келинген сапаттарды – каармандык, туруктуулук, коркпостук, акылдуулук, эмгекти сүйүү, чынчылдык, патриоттуулукту даңазалашкан.

Кыргыз эпикалык чыгармаларынын ичинде кенже эпостук чыгармалар негизги орунда турат. Бул чыгармалар уруулук абалды чагылдырып, мааниси боюнча ар бир уруунун өзүнчө эпостору болуп саналат. Мисалы, «Эр Табылды» чыгармасында Кара-Тоо, Ат-Башы жана Нарында көчүп жүрүшкөн катаган уруусунун баатыры жөнүндө баян айтылат. Ал эми «Саринжи-Бөкөй» чыгармасында мундуз, «Кожожашта» кытай, «Жаңыл Мырзада» нойгут урууларынын жашоосу, тарыхы, көчүп-конгон жерлери тууралуу окуялар чагылдырылган.

Кыргыздардагы кыпчак уруусуна бир катар багыттардагы чыгармалар тиешелүү. Бул – баарыдан мурда, «Эр Төштүк» чыгармасы. Анда кыргыз-кыпчак баатыры Эр Төштүктүн жер астындагы падышаачылыктагы эрдиги, баатырдын сүйүүсү жана анын жер астындагы падышанын кызы Күлайымага үйлөнүшү айтылат. Мунун баарына карабастан бул поэма «Манас» эпосунун бир варианты болуп саналат, анда Эр Төштүк легендарлуу Манастын жан жөкөрлөрүнүн бири болуп саналат [1.59, 82-б.].

«Олжобай менен Кишимжан» лирикалык эпосунда Тору-Айгыр кыпчак айылынын баатыры Олжобай менен Чилмайранды жердеген Кишимжан сулуунун сүйүүсү баяндалат.

«Курманбек» баатыр эпосунда кыргыз элинин жунгарларга каршы күрөшү, алардын Борбордук Азиянын чектерине болгон экспансиясы сүрөттөлөт. Жунгарларга каршы күрөштү кыргыз-кыпчак баатыры Теит хандын уулу Курманбек жетектеген. Ал душмандарга чоң сокку уруп ири жеңиштерге жетишет жана өлкөнүн түштүгүндө болгон салгылашууда курман болот. Мында Жунгар баскынчылыгынын тарыхынын изи жатат.

«Эр Солтоной», «Шырдакбек» ж.б. чыгармаларда тарыхый окуялар кенен айтылат. Мындай чыгармалар айтуучу-жаратуучулардын маанайын чагылдырып, ал ички абал, тарбиялык-идеялык каражат катары колдонулган. Алар ар кандай мезгилдердеги элибиздин алдыңкы ойлорун үлгү көрсөтүп, коомдогу терс көрүнүштөргө каршы күрөшүүгө үндөп келген. Фольклордук чыгармалардын, анын ичинде эпостордун тарыхый баалуулугу тигил же бул элдердин жазма тарыхы жок учурда чоң тарыхый каражат болуп санала тургандыгында. Мисалы, «Манас», «Кожожаш» ж.б. эпостордо кыргыз

элинин дүйнө таанымы, нравалык жана эстетикалык ой жүгүртүүлөрү, коомдук идеалдары чагылдырылган [1.127, 63-б.].

Эпикалык жанрга дагы жөө жомоктор кирет. Кыргыз элинин кээ бир жомоктору өздөрүнүн баатырлары жана сюжети боюнча башка түрк элдеринин жомокторуна окшош келет. Мисалы, Алдаркөсө, Апенди, Жейрен-чечен. Жөө жомокторду жаратуучулар жана таркатуучулар жалпы эл. Бирок бул ар бир жөө жомоктун жаралышында таланттуу, чечен жомокчулардын болгондугун жокко чыгарбайт.

XIX к. орто чени ири илимий ачылыштар менен коштолгон: чыгыш таануучу-окумуштуу жана агартуучу Чокон Валиханов кыргыздарда айтылган баатырдык улуу триологияны кагазга түшүргөн. Анда Манас, анын уулу Семетей жана небереси Сейтектин эрдиктери даңазаланат. Бирок Ч.Валиханов тарабынан табылган «Манас» эпосу ошол учурдагы окумуштуулардын арасында байкалбай кала берген. 1889-ж. гана В.В.Радлов «Манасты» кыргыз тилинен немец тилине которот жана «Жолой хан», «Эр Төштүк» чыгармаларын бастырып чыгарат. Ал 1869–1882-жж. Тянь-Шань кыргыздарынын арасында болуп, «Манасты» жазып алган. Кыргыз элинин эпикалык чыгармасынын баалуу жетишкендиги болуп эсептелинген «Манас» эпосу орус элинин гана эмес, дүйнөлүк илимге белгилүү болгонуна карабай, дагы эле көз жаздымда кала берген. 1885-ж. кийин элдик триологияны изилдеп, жаңыдан жазуу үчүн эч кандай аракеттер жасалган эмес.

Эпостун байыркы экендигин тарыхый булактар да тастыктап турат. Алардын ичинен XVI к. жазуу эстелиги болгон «Мажму-ат-таварихте» «Манас» эпосу жөнүндө маалымат камтылган. Изилдөөчүлөрдүн арасында эпостун кайсыл мезгилде жаралгандыгы тууралуу бирдиктүү пикир жок. М.Ауэзов жана А.Н.Бернштамдар анын жаралуу түпкүрүн VII–IX кк. көрүшсө, ал эми академик Б.М.Юнусалиев X–XI кк. түзүлө баштаган деп эсептейт. Ал эми кээ бирлери эпостун сюжетинин негизи XVII–XVIII кк. кыргыз элинин Жунгар хандыгы менен күрөшүп, өзүнүн эркиндигин сактап калууга болгон аракети менен байланыштырат. Бирок, бардык окумуштуулар эпостун көп катмардуу экендиги менен макул болушуп, анда кыргыз элинин байыркы замандан баштап XVIII к. чейинки турмушунун негизги этаптары чагылдырылгандыгын айтышкан.

Башка элдердин көпчүлүк эпосторунан айырмаланып «Манас» башынан аягына чейин ыр түрүндө түзүлгөн. Элдик манасчылардын күчү менен ал улам кеңейип, өзүнө көптөгөн тарыхый окуяларды, мезгилдерди камтып, татаалданып кете берген. «Манастын» азыркы варианттары көптөгөн таланттуу манасчылардын аракети менен түзүлгөн чыгарма болуп саналат.

Эпосто Манастын жетекчилиги астындагы душмандарга каршы бир катар аскердик жортуулдар көркөм түрүндө сүрөттөлөт. Мунун баары кыргыз элинин оозеки чыгармалары анын аскердик мурунку тарыхы менен тыгыз байланышканын көргөзөт.

Эпикалык чыгармада кыргыз элинин урууларынын татаал, өткөөл тарыхынын кээ бир этаптары чагылдырылган. Андан тышкары, анда элдин маданий турмушунун түрдүү багыттары жана кыргыздардын Батыш жана Чыгыш элдери, уруулары менен болгон маданий өз ара карым-катнаштары берилген. Эпосту изилдөө менен кыргыз маданиятынын калыптануу жана өнүгүү тарыхын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк алабыз.

А.Н.Бернштамдын «Манас» эпосун тарыхый жактан чечмелөөгө алуусу көңүлгө арзый турган иш. Эпосту жалпы баалоо менен бирге, анын сюжетинин калыптанышында, А.Н.Бернштамдын пикиринде, тарых негизги ролду ойнойт [1.5, 34-б.]. Анткени анда бир катар тарыхый маалыматтар камтылган. А.Н.Бернштамдын схемасы боюнча «Манастын» башаты башка эпикалык эстеликтерде кездешүүчү жомок-мифологиялык сюжеттерде жатат. «Манастын» кийинки катмарлары төрт топтон турат. 1. Алтай-Миңсуу уламыштары; 2. Огуз-каган жөнүндөгү уламыштын кыргызча версиясы; 3. Борбордук Азиянын уламыштарынын өзгөртүлгөн варианты; 4. «Шах-Намеде» алынган образдар жана мотивдер түзөт. Ошондой эле, А.Н.Бернштамдын пикири боюнча, кыргыздардын уйгурларга каршы күрөшү (IX к.), Сибирь-монгол, Борбордук Азия болгон жортуулдары чагылдырылган.

«Манас» эпосу – чыныгы эпикалык чыгарма, ал элдин тарыхын, анын турмушунун бардык жактарын – этникалык курамын, чарбасын, каада-салтын, адеп-ахлагын, эстетикалык сезимдерин, диний түшүнүктөрүн, медициналык, географиялык билимдерин камтыган. Анда кыргыз элинин поэтикасы кенен чагылдырылган. Ошондуктан «Манас» эпосун «кыргыз элинин жашоосунун энциклопедиясы» деп аташкан.

Эпос тарыхчылардын, этнографтардын жана фольклор таануучулардын көңүлүн өзүнө бурган. А.К.Бернштам, С.М.Абрамзон, кийинчерээк, И.Молдобаев эпос боюнча элдин тарыхын, анын каада-салтын, дүйнө таанымын, башка элдер менен алакаларын, этногенетикалык калыптануусун изилдешкен.

«Манас» элдик чыгармачылыктын эң чоң баалуу байлыгы болуу менен адабий жактан гана эмес, тарыхый жактан да чоң мааниге ээ. Анткени андан кыргыз элинин саясий жана аскердик тарыхын, бай этнографиялык булактарды учуратабыз. Ч.Валихановдун пикиринде, «Манас» эпосу кыргыз элинин бүт мифтерин, жомокторун, уламыштарын өзүнө камтыган, аны баатыр Манас аркылуу туюнткан энциклопедиялык топтом болуп саналат. В.В.Радлов кыргыз элинин эпикалык чыгармаларын изилдеген биринчи окумуштуу катары «Манас» эпосу элдин руханий турмушун жана анын адеп-ахлагын, аскердик жортуулдарын, оюндарын, той-тамашаларын ж.б. чагылдырган чыгарма экендигин айткан [1.113, 45-б.].

Эпосто социалдык-турмуштук материалдар – той-тамашалар, аза күтүү, элдик оюндар жана көңүл ачуулар, турмуш-тиричилик ж.б. кеңири орун алган.

Мындай баалуу, кенен этнографиялык маалыматтарды эпостун «Манастын төрөлүшү жана балалыгы», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашында», «Манастын өлүмү жана аны көмүү» ж.б. эпизоддордо мол кездешет.

Этнографиялык сюжеттерде социалдык мамилелер жөнүндөгү маалыматтар (коомдун катмарларга бөлүнүшү, аскердик-демократиялык түзүлүштүн элементтери, өнүккөн аскердик система), байыркы үй-бүлөлүк-уруктук институттар, аза күтүү салттары, магиялык-анимисттик ой жүгүртүүлөр, шамандык сыйынуу, этнонимика ж.б. камтылган.

С.Орозбаковдун вариантында Манастын теги жөнүндө маалыматтаайтылат, анда ата-бабаларынын тизмелери келтирилет, анын байыркы кыргыз уруусуна тиешелүүлүгү көрсөтүлөт. В.Радловдун пикири боюнча, Манас сары ой уругунан чыккан.

Этнографиялык мүнөздөгү түрдүү элементтердин ичинен биз «Манас» эпосунда көптөгөн баатырлар, топонимикалык жана этнонимикалык маалыматтарды ала алабыз.

«Манас» эпосундагы баатырлардын аттарын кыргыз этнонимикасы менен салыштырганда, кээ бир этнонимдер эпостун негизги каармандары менен дал келет. Бул деген сөз эпостогу каармандар чынында эле тарыхый инсандар болушкандыгынан кабар берет. Чыгармадагы баатырлар уруулардын, уруктардын жетекчилери болушкан. Эпос тарыхый окуяларды гана баяндабастан түрдүү доорлордо жашашкан конкреттүү тарыхый инсандар жөнүндө баяндайт. Бир нече баатырлардын тарыхы бир эпосто чогултулган деп тыянак чыгарса болот. Мисалы, Манас черик-саяк уруусунун, Чубак – чоро уруусунун, аскер башчыларынын бири Кошой солот уруусунун, Манастын таякеси Эштек солто уруусунун, Манаска союздаш хан Көкчө – баргы уруусунун, Манастын ата тарабынан эки бир туугандары Көкчө көз мундуз уруусунун жетекчилери болушкан.

«Манас» эпосунун бай фольклордук жана этнографиялык булак катары эсептелиниши андагы түрдүү маалыматтардын элдик маданий мурас жөнүндөгү билимдерибизди байытышында турат.

Кыргыздардын байыркы саясий тарыхын, хандардын, бийлердин жана баатырлардын ролдорун калыбына келтирүү, алардын коңшу элдер жана мамлекеттер менен болгон мамилелерине баа берүү ата мекендик окумуштуулардын алдындагы чоң милдет болуп саналат. Мында оозеки булактар негизги орунда турат, анткени андан өткөн мезгил жөнүндө маалыматтар, биздин ата бабаларыбыз жөнүндө, үй тиричилиги, кийими, курал-жарактары жөнүндө маалымат берет.

Кыргыз элинин элдик чыгармачылыгы – локалдуу көрүнүш эмес. Ал өзүнө түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгынын идеалдарын сиңирип алган.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгын изилдөө көргөзгөндөй, алар гуманисттик, этикалык идеяларга бай келет. Кыргыз эпосторунда,

жомокторунда, макал-лакаптарында элдин адеп-ахлак жөнүндөгү баалуу ойлору, идеалдары, жашоонун маанилүү проблемаларына карата мамилелери кеңири чагылдырылган.

Жогоруда айтылгандар боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: кыргыз эли ушул күнгө чейин элдик чыгармачылыктын түрдүү жанрындагы эң мыкты чыгармаларды сактап келди. Мында маданий баалуу мурастар катары уламыштар, дастандар ж.б. түрдүү оозеки чыгармалар эсептелинет. Аларда элдин табиятка көз карашы, тарыхый ой жүгүртүүсү, турмуштук тажрыйбасы, психологиясы, нравалык идеалдары, социалдык үмүттөрү жана чыгармачылык фантазиясы чагылдырылган. Фольклор маданий гана эмес, мурунку замандын тарыхый-социалдык реалдуулугу сыңары каралат. Бул мааниде ал бирдиктүү тарыхый-маданий булак катары колдонулушу керек. Фольклорду окуп-үйрөнүү жана изилдөө элдин тарыхый аң-сезимин, анын руханий баалуулуктарын жана улуттук салттарын сактап калууга, улуттук өзүн-өзү аңдоосун жогорулатууга көмөк көргөзөт. Элдик оозеки чыгармалар кыргыздардын этникалык жана тилдик жалпылыктарынын калыптанышынын кээ бир жагдайларын, маданиятынын жана турмушунун түрдүү багыттарын ачып берет. Бирок уламыштарда, баяндарда элдин тарыхы жөнүндө түшүнүгү берилет. Тарыхтагы чындык уламыштарда кийинки фольклордук апыртмалар менен чырмалышып кеткен, андагы чыныгы тарыхый материалды таап чыгуу салыштырмалуу-тарыхый анализдин негизинде гана ишке ашат.

«Манас» эпосундагы сюжеттик фабуланын сакталышы жана толукталышы. Эпостун сюжетинин экспозициясы (чиелениши)» деген илимий иштин биринчи главасынын биринчи параграфы **«Манастын ата теги, түш көрүү, анын төрөлүшү, балага ат коюу салттары»** деп аталат.

Манастын ата-бабаларынын генеалогиясы, баатырдын төрөлүшү анын тагдырына байланышкан түрдүү мифтик мотивдер – түш көрүү, ат коюу, алгачкы эрдиктери, Манастын кан шайланышы, анын кол астында ар башка уруулардын топтолушун ж.б. ар бир манасчы өзүнүн айтымында, сюжеттин өнүгүшүндө жеке композициялык ыкмалар менен берген.

Манасчылардын варианттарындагы сюжеттердеги айрым жаңы мотивдерди изилдөөгө аракет жасалды.

Мисалы, кээ бир сюжеттик тексттерде, Манастын ата бабалары: Каракан, Бабыркан, Чаянкан, Угузкан жөнүндө айтылса, башкаларында башкача берилет. С. Орозбаковдо, С. Каралаевде Байгуркан, Уйгуркан, Аланчакан, Чаянкан деп аталса, Ж. Мамайда Мамайкан, Ороздукан, Тоголок Молдодо Төрөкан, Бараккан, Жаянкан деп берилет. Ушундай эле, Манас төрөлгөндө Ж. Мамайдын вариантында Акбалта баланын колунда «Манас» деген жазуусун көрүп, көз тийбесин деп, атын «Чоң жинди» деп койот. Ушул Ж. Мамайда берилген окуя башка биз изилдеген варианттарда бир аз өзгөрүүлөр менен берилген. Ж. Мамайдын вариантында «Ыстырлап» деген китебинде жазылган болсо, Саякбайда Манастын төрөлүшү «какандык

даңзасына чийилген» деп берилет. Бул жерде эки айтуучу, Манастын туулгандыгы жөнүндө экөө тең бир эле төлгө китеп жөнүндө айтып жатканын көрөбүз. Ошондуктан, хандардын аттарындагы биримдик жок экени – бул манасчылардын ар түрдүү аймактарда жашаганына байланыштуу, алардын өздөрүндө салт болуп калган мотивге таянганын көрүүгө болот. Ошондой эле, сюжеттин өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөрдө манасчынын кайсы тарыхый учурда жашаганына байланышкан мотивдер кезигет. Түрдүү варианттарда кыргыздардын жашаган жерлеринин аттары да, башкача берилет. Эгерде Сагымбайда кыргыздар Алтай, Арал, Аксы, Күчөр, Иленин башына таянып жатканы айтылса, Ж. Мамайда Сары Арканы калмактар ээлеп калганы, Жакыптын Балыкарт, Барскон деген жерлерде жашаганы айтылат.

«Манас» эпосунун дээрлик бардык варианттары Манастын жети атасын атоодон башталат. Сюжет чыгарманын окуясын айтып берүү гана эмес, бул – чыгарманын өнүгүү этаптарындагы стили, окуялардын жүрүшүнүн кыймылы, адамдын турмушундагы болгон эң маанилүү окуялар, башкы каармандын окуядагы бириктирүүчү күчүн билдире турган мотивдер. С. Орозбаковдун варианты боюнча Кара, Угуз, Алача, Байгур, Уйгур, Бабыр, Түбөй аттуу жети хандар айтылат. Бай, Байдан Жакып алардын тукуму, Улук болгон Каракан, Каракандан кийинки Байгур, Бабыр тараган, Бабырдын уулу Төбөйкан, кызмат кылган канча жан, Төбөйдүн уулу Көгөйкан, Ногойдо ногой, шыгайлар, кенже иниси Чыйырды деп, бул кеткендерден калган кеп. С. Каралаевдин варианты боюнча: Бабыркан, Бөйөнкан, Чаянкан, Ногой хан, Бала хан, Кара хан, Жакып деп берилет. Түп атасы Түгөл хан, түбүнөн кыдыр даарыган. Башкы атасы баары хан, Башынан кыдыр даарыган, Түп атасы Бөйөн хан, Бөйөн хандан Чаян хан, Чаян хандан Ногой хан. Атасынын батасы Арыстандын тукуму, Ногой хандан Балакан, Бала хандан Кара хан, Кара хандан тараган, кара ниет Жакып хан, Жакып хандан хан Манас.

Ал эми Ж. Мамай боюнча: Мамай хан, Бөдөнө хан, Бөйөн хан, Чаян хан, Кара хан, Орозду хан деп мүнөздөлөт. Тоголок Молдонун вариантында да жети атасы саналып өтөт: Арстан хан, Төлө хан, Төрө хан, Бара хан, Түмөн хан, Бөйөн хан, Жаян хан, Кара хан. Бул вариантта да, Арстан хан, Төлө хан, Төрө хан, Бара хан, Түмөн хан, Бөйөн хан, Жаян хан деп жети атадан тараганы тизмектелет.

Жогоруда көрүнүп тургандай бардык варианттарда салтка айланган жети деген керемет сан менен хандардын генеологиясы баяндалат. Бирок, бирдиктүүлүк Кара хандын, Батыр хандын, Бөйөн хандын, Чаян хандын ысымдарында сакталып, калган ысымдардын аталыштары өзгөртүлүп берилгенин көрөбүз. Сагынбайдын вариантында Угуз, Аланча, Уйгур, Байгур, Түбөй хандардын ысымдары айтылат. Ал эми С. Каралаев Ногой хан, Бала хан, Бөйөн хан, Жакыптар кошулат. Тоголок Молдонун вариантында болсо, Арыстан хан, Төлө хан, Төрө хан, Бара хан, Түмөн хан,

Жаян хандар кошулат. Ж. Мамайдын вариантында болсо Мамай хан, Бөдөнө хан, Бөйөн хан, Орозду баатырлар кошулуп айтылат.

Ж. Мамайдын вариантында кыргыздардын таралышын кырк уруунун башында турган Мамайкан бириктирип, кыргыз атка кондурган деп берилет да, Кан Мамайдын тарыхын Энесайдан баштайт: «Энесай элин башкарган, Калмамат деген кан болгон, кан болгондо Мамайга, «Кал» дегени жоголуп, хан Мамай деп ат койгон. Хан Мамай өзү эр экен, Айткан кеби эп экен» (Ж. М. «Манас» Шиңжан эл басмасы – 2004. 4-5-б).

Дүйнөлүк көпчүлүк эпикалык чыгармаларда башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй, кудайдан тилеп, касиеттүү, ыйык жерлерге, мазарларга сыйынып, түшүндө аян берүү салттуу мотив катары кезигет.

Салтка айланган кан ысымдары мындайча тизмектелет:

«Бөдөнөдөн – Бөйөн,

Бөйөн хандан Чаян хан,

Чаян кандан Кара хан.

Кара хандан уруктап,

Орозду баатыр тараган» (Манас. 1- китеп. Ташкент – «Мехнат». 1995 – ж. 256.)

С. Орозбаковдун вариантында кан Жакыптын көпкө чейин бала көрбөй зарланып, байбичеси Чыйырдынын түн уйкусун бузуп: «Эркелеткен балаң жок, эрмек болоор адам жок, Же сүйөрүңө балаң жок, Же сүйүнүшөөр адам жок», деп көңүлүнө көк таштай тиет (С. Орозбаков. «Манас» 1-китеп, Ф., Кыргызстан-1978, 37-б). Анда Жакып кан: «Жалгыз куу баш аталып, дүйнө көзгө көрүнбөйт. Артында турмуш көчүн уларың болбосо, жарык күндө жашап не», деп ачуу арманын төгөт. Мына ушундай эле мотив С. Каралаевде да, салттуу түрдө сүрөттөлөт. Баласыздык арманы ар бир манасчынын сюжетинде кыска окуя катары чагылдырылган. Ж.Мамайда: «Кыргыздан чыгат бир баатыр, Ааламга туздай бүт татыр. Калмак эмес кытайды, каратат чаап ал капыр», – деп берилет. Манастын төрөлүшү тууралуу алдын ала мындайча айтылган: «Мен айтайын, Чынгышкан Сен элиңе тарат, – деп, эркек бала туулса, колун ачып карат, – деп, Баланын ал туулган, бир уучунда кан болот. Бир уучунда май болот. Алакандын бүлтөктө, аппак мөөр басылуу, Манас аты бар болот» (Ж. М. Манас, Шиңжан эл басмасы – 2004. 9-б). Ушул эле мотив С. Каралаевде: «Атактуу Манас кан чыгат, Ошонун каарынан жан чыгат, Орто бойлуу, кең далы, Кыргыздан Манас кан чыгат», – деп бекемделгенин көрөбүз (С. Каралаев, «Манас», 1-китеп, Ф., 1994, 38-40-бб). Демек, Саякбайда Эсенкандын сыйкырчылары канына болочок Манас баатырдын туулары тууралуу айтышса, Ж. Мамайда Чынгышкан «Ыстырлап» китебинен окуп алып, өздөрүнүн канына болочокто Манас баатырдын туулары жөнүндө билдиришет. Тоголок Молдонун вариантында да, Манас туула электен элүү жыл мурун Кытайдын бакшы, сыйкырчылары Түркстандан бир

бала туулуп, кылымга бүлүк салат, Кытайың аман калбайт, – деп башчыларына билдиргени айтылат.

Манастын жарык дүйнөгө келүүсүн манасчылар өзгөчө ыкма аркылуу ачып беришкен. Сюжеттин чиелениш мотиви, эпостун композициясында бардык манасчыларда сакталганын көрөбүз. Түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларындагы сюжеттик-композициялык окшоштуктардын жана жалпылыктардын тамыры тереңде жатат.

Манасчылардын түш көрүп манас айтуусу, башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй жүрүп, түшүнө аян берип балалуу болуу мотивдери бардык варианттарда кездешет жана анын бир катар өзгөчөлүктөрү бар. Түш көрүү процессинин адамдын жашоосундагы орду өзгөчө. Алгачкы коомдогу адамдардын түшкө болгон мамилеси акырындап эпикалык чыгармалардан, мифтерден, легендалардан орун ала баштаган.

Байыркы грек философу Сократ «Түш келечекти туюндурушу мүмкүн» деп жазган.

Түш көрүү, аны жоруу байыркы доорлордон бери эле фетиштик, тотемдик түшүнүктөрдүн башаты катары каралып, эпикалык чыгармалардын образдар системасында диний түшүнүктөргө жуурулушуп келген. Көрүнүктүү окумуштуулар Э. Тейлор (Тейлор, Э. Первобытная культура, – М., 1939. С.64), Л. Я. Штернберг, (Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографий. Л., 1931. С.121), Л. Е. Вольперттин (Вольперт Л. Е. Сновидения в обычном сне и гипнозе. – Л., 1966. С.4., 28) деген эмгектеринде түштүн пайда болуу, типтерге бөлүнүшү, диндер менен байланышы илимий негизде талдоого алынган.

«Манас» эпосунун сюжеттеринде каармандардын түштөрү архаикалык катмарлардын элементтерин өзүнө сиңирип, ушул күнгө чейин жашап келди. Орус агартуучусу А. Н. Радищев «Сновидения относятся к явлениям свидетельствующим о несостоятельности идеалистического взгляда на душу, как на некую самостоятельную субстанцию, независимую от тела», – деп жазган.

Эпосто түш көрүү сюжети бир чоң бөлүк болуп киргенин көрөбүз. Маселен: С.Каралаев, С. Орзбаковдо Жакыптын, Чыйырдынын түшү, Тоголок Молдодо Жакыптын, Бакдөөлөттүн түшү.

Түш көрүү процесси моңгол булактарында мындайча чагылдырылган: Чыңгызхандын атасы Есугей Дай сечен деген кишинин кызына куда түшүп барганда ал Есугейге өзүнүн керемет түшүн айтып берет: «Снился мне сват Есугей, снился мне этой ночи сон, будто снизошел ко мне нар уку белый сокол, зажавший в когтях солнце и луну... и снизошел ко мне на руку белый сокол спустился. Что-то предвещает, подумал лишь я, как вижу подъезжаешь сват Есугей, ты со своим сыном». Жогорудагы айтылгандардан улам байыркы элдердин эпосторунун көркөмдүк жана идеялык башаты бир болгон деген тыянак чыгарууга болот.

С. Орозбаковдун вариантында жаңы төрөлгөн Манас оң колуна кара кочкул кан кармап түшкөн мотив түрк-монгол эпосторунда көп кездешет. Буга мисал катары монгол эпосунун «Монголдор жөнүндөгү ыйык баян» деген эмгектеги төмөндөгүдөй мотивге токтолуп көрөлү: Чынгызхандын жесир калган энеси Оэлундун Тимучин, Касар деген балдары болгону айтылат. Булардан башка дагы мурунку күйөөсүнөн төрөлгөн Бектер жана Белчутай аттуу эки уулу болот. Булар мергенчиликтен тапкан олжолорун Темучин менен Касарга бербей коет. Ошондон улам Темучин менен Касар аңдып жүрүп, Бектерди атып өлтүрүшөт. Ызаланган Оэлун Темучин жаңы төрөлүп тороло баштаганда эле таш боор бол тургандыгын төмөндөгүдөй айтат:

«Этот» вот, видно недаром,
Из чрево яростно ворвавшись,
Сгусток кравовый в руке зажимая
На свет появился!

Темное цеплю своевал свершили.

Словно дикие псы.

Что лоно у матки своей прогрызают»

[«Сокровенное сказание монголов», М.Л.-1941].

Р.З. Кыдырбаева түрк-монгол эпостору тууралуу өз эмгегинде Чынгызхандын (Темучиндин) кандай болоорун, ал кандай иштерди жасай тургандыгын энеси алдын ала билген деп жазат.

Болочок баатырдын төрөлүшү Ж. Мамайдын вариантындамындайча баяндалган:

«Оң колунда майы бар,
Сол колунда каны бар,
Бүтүн дүйнө кылымды,
Сойучудай жайы бар,
Оозуна майды салганда,
Ыйлап оозун ачканда,
Күркүрөп үнү угулду,
Күн мөндүрлөп куюлду,
Токойдо кайып калбады,
Токтоно албай барлары,
Көлдөр толуп чайпады
Жер титиреп козголуп,
Бутун тартып алганда
Аңтарыла аз калды,
Карысы бар жашы бар,
Эки кемпир бир бала,
Баланын коркуп үнүнөн
Эси ооган чагы бар» (Ж.М. -176)

Жаңы төрөлгөн баланын алаканын Адылбек Балта, Жакып болуп ачып көрүшсө, «Манас» деген жазуу бар экени билинет. Ж. Мамайдын вариантында болочок баатыр төрөлгөндө Адылбек Балта, Дөөгө сүйүнчүлөйт, ал сүйүнчүгө эр токулуу ат берет.

Жогоруда айтылгандай болочок баатырдын келечекте элин-жерин коргогон, белгилүү инсан болоору бүт варианттарда таасирдүү баяндалган.

Манастын төрөлүшү С. Каралаевдин айтымында төмөнкүдөй берилген:

«Бакырып бала түшкөндө,

Түшкөн жерден чаң чыкты.

Ыйлаганда ал бала,

Жүрөк туйлап жан чыкты».

Курсакта жатып бакырды,

Манастап ураан чакырды.

Оң колунда кара кан (К.С.54-б.)

Негизи, эпикалык чыгармалардагы болочок баатырдын төрөлүшү, балага ат коюу, түш көрүү жөнүндөгү эпизоддор туруктуу мотивдерге жатат. Саякбайдын вариантында бул бөлүмдөр баяндоо формасында болуп, сюжеттин өнүгүү нугу абдан так берилген. Эпикалык дүйнө, каармандардын мүнөздөрү, кылык жоруктары, дүйнөгө болгон көз карашын аныктоо маселеси иликтөөнүн негизин түзөт.

Экинчи параграф:»Манастын алгачкы эрдиктери» деп аталат. Мында Манастын балалык чагы, алгачкы эрдиктери түрдүү варианттарда кандайча баяндалгандыгы өз ара салыштырылып каралды. Саякбайда Манасты Ошпурга койчу кылып берип, бирок Манастын тентектиги Ошпурду тажатып кыйнаганына чыдабай ал Жакыпка баланы алып кетүүсүн мындайча суранат: «Ошпур келди күүлөнүп, Бай Жакыпка сүйлөнүп: Малыңа багым барыңыз, Балакет Манас баланды, Өз колуңа алыңыз» [К.С.-19-б.]. Манас төрөлгөнгө чейин эле Жакыптын минген атын издеп чыккан Миндибайга жолугат, ал кырк чилтен менен бирге ойноп жүргөн болот, алар мергенде жүрүп кезиккен жолборсту өлтүрүп, терисин Жакыптын Туучунак атына жаап, Манас Миндибайга «Атам ыйлабай жүрсүн, мен жакында барам», - деп айтат.

Тоголок Молдонун вариантында Манас козу кайтарып жүрсө козуга карышкыр кол салат (Манас тогуз жашта болот). Аны көргөн Манас: «Мен Кудай берсе, ушул бөрүдөй баатыр болом», – деп Чөкөбай, сен мени төрөм деп жүр. Мен сени чором, – деп жүрөйүн деп, козу көтөрүп качкан бөрүнү кубалап, бийик капчыгайга барат. Анда канаттуу аргымак ат минген кырк киши бир үңкүрдө олтурган болот. Кырк чилтен: бул баланын аты – Чөкө (Чөкөбай – башка варианттарда Чечебай деп берилет) отуз жолдошуң, бир жүз жыйырма сегиз болот. Бакай абаң болот. Кызыр Иляс бабаң болот. Айкожо менен Ак Эшен Байтула да пириң болот, Алманбет, Чубак, Сыргак артыңда сүйөнчүң болот, – деп кырк чилтен көздөн кайым болот [Т.М. -89-

90-б.]. Манас жер коруган Кортук, ага жардамга келген болушкан Алтайдын калмактарын кырганы таасирдүү сүрөттөлөт.

Кырк чилтен жана көк бөрү жөнүндөгү сюжет бардык манасчыларда кеңири баяндалганын байкоого болот. Ушул мифтик негиз эпостун сюжеттик тутумунун эң бир байыркы катмарын түзөт. Р.З. Кыдырбаева сюжеттин өнүгүшү жөнүндө төмөнкү пикирин билдирет: Эпосто Манасты ар дайым коштоп жүргөн жаныбар түрдүүчө сүрөттөлөт. Саякбайдын айтымынын сюжеттик өнүгүшүндө Манасты Кабылан, Арстан, Зымырык куш жандаса, С. Орозбаковдо Манасты ажыдаар жылан, көкбөрү, Алпкара куш коштоп жүрөт. Эки манасчыда тең кыргыз урууларынын байыркы тотемдик ишенимдери болгон жаныбарлар, жаратылыш күчтөрү, б.а. архаикалык мотивдер сакталган» [Манастануу-111-б].

Жаш Манастын алгачкы эрдиктери С. Орозбаковдун вариантында, «Манас Эсенкандын жиберген тыңчыларын жайлаганы» деген бөлүмдө кенен чагылдырылган. Манас он бир жашында Айманбозду минип, жылкы жайытын кыдырып жүрүп Айнакул аксакалга жолугат. Ал ордо атууда төөнүн шыйрагын, эшектин бутун сындырат жана чуу чыгарган кытайлардын башын жулуп өлтүрөт [С.О. 174-176]. Нескара он миң аскер ээрчитип, кең Аралды аралап, эки күн жол жүрүп, Маңгулдун журтун басып жылкы тийип качканда он үч жаштагы Манас сегиз миң колу менен Аккыянын белинен тосуп, Күдөндү, Ыраңшоону өлтүрөт, натыйжада Нескара андан арандан зорго качып кутулат [О.С. 223-224-б]. Бул уруштагы эбегейсиз эрдиги үчүн Манас канкор аталат. Ушул жерден сюжеттин чыңалышы эпикалык баатырдан биографиясы менен тыгыз байланышта өнүгөт, жаңы окуялар менен толукталып, Манастын ар бир иш аракети өз элин-жерин коргоо милдети менен байланышканы кеңири баяндалат [С.О. 271-275].

Ж. Мамайда да Манас Балта дөө, Чубак, Абдылда ж.б. чоролору менен эрдик көрсөткөндүгү жана Мамай Сатык эпостогу баатырдын атасы болгондугу айтылат.

Манастын алгачкы эрдиктери биз изилдеген варианттарда кеңири берилет, ал он эки жашка чыкканда теңтуштарын чогултуп, тентектик кылып жүргөндөгү сюжеттик окуя бардык варианттарда бир аз вариациялар менен берилет. Бул сюжеттик окуя бир топ синкреттик, мифологиялык мотивдер менен толукталат. Манас жолдоштору менен кырк чилтенге, сыйкырдуу олуяларга жолукканы эпостун алгачкы сюжетинде кеңири берилгенин байкоого болот. Кырк чилтен жана көк бөрү жөнүндөгү сюжет Саякбайдын, Сагымбайдын варианттарындагы фабула бирдей сакталат.

Ушул мотивге айтуучулар кеңири баяндоо беришет. Бул мифтик пласт эпостун сюжеттик тутумунун байыркы катмарын түзөт. Анда байыркы тотемдик ишенимдердин издери, жаныбарлар жана жаратылыш күчтөрү коштоп жүргөн архаикалык мотивдер сакталган.

С. Орозбаков Манастын кытай баатыры Нуукер Көкчөнү ыргыта сайганы айтылат. Бул уруштагы алгачкы эрдиги үчүн ал канкор атала

баштайт. Жусуп Мамайдын вариантында Ыраман калмактарга кас жана анын тажик экени айтылат, ал өзү чоро болуп, жалгыз Ырчы уулу менен жыйырма бала курап Манаска жанашканы берилет. Манастын жүз сексен жигити болгондугу айтылат (анда кырк чоро негизги ролду ойногон).

Жусуп Мамайдын айтымында Манастын алгачкы эрдиктери бөлүмүндө жаш баатырга арнап Айдаркан Аракөлдүн түзүндө той берет, анда оодарыш, эр сайыш өткөрүп эр Манаска керектүү курал-жарактарын даярдатат. Ушул мотив С. Каралаевде, С. Орозбаковдо да Манаска курал-жарак даярдоо, чоро топтоо иш аракеттери салттуу мотив катары баяндалат. Жусуп Мамайда Айдаркан эл чакырып Манастын эрдиктерине арналган тоюн Көк Жайык деген жерде өткөрөт, анда эл Бакайды кан шайлайт, тойдогу сайышта Манжунун баатыры Тоотайды Чубак аңтара саят, калмак баатыры Көңтай Чубактын ээсин оодарат, Манастын кыжыры келип, калмактын Дөөдүр балбанын сайып өлтүргөнү айтылат.

Жалпылап айтсак Манастын алгачкы эрдиктерин сүрөттөгөн көрүнүш биз талдаган варианттарда салтты бекем сактагандары менен берилет, мейли баатырлардын бейенесин албайлы, алар ар бир айтуучуда касиеттүү күчкө ээ экендиги жөнүндө айтылат. Сюжеттердеги туруктуу формулалар салттуу түрдө өнүккөнүн көрөбүз. Манасчылар даяр салтка өткөн ыр саптар, ооздон-оозго өтүп, биротоло салт катары колдонгонун көрөбүз. Эң башкысы – курал-жаракпы, каарманбы, жер-суунун сүрөттөлүшүбү, манасчылар алардын мазмун-маңызын туруктуу мүнөзгө жеткирип бергендигинде. Ошону менен бирге ар бир манасчы салтты сактоо менен өзүнүн сюжеттик баяндоосун, сюжеттин өнүгүшүн өзүнүн эс тутумунда сакталган сценарий аркылуу түзгөнүн көрөбүз. Манасчылар сюжеттин жүрүшүндө кээ бир майда микросюжеттерди да киргизишкен. Биз талдаган варианттарда мифтик мотивдер: каармандар, уруулар, жер суулар, дөө, перилер жөнүндө көп баяндалат.

Муундан-муунга өтүп, канча тарыхый окуяларды айтуучулар өздөрүнүн варианттарында эпостун сюжеттик сызыгын кандай чыгармачылык жолдор, ыкмалар менен сактап келгенин изилдөөбүздө бекемдөөгө аракет жасадык, алар оозеки жана жазма тексттерде вариациялардын механизминин манасчылардын эс тутумунда кандай деңгээлде сакталганы, айтуучулардын компетенциясы жана чыгармачыл дараметтери, тексттин композициясына киргизген айырмачылыктарына басым жасалды.

«Манас» эпосунун варианттардагы биринчи бөлүмдүн сюжет курулушун карап, төмөнкүдөй жыйынтык чыграууга болот: эпосто туруктуу болуп калган сюжеттик сценарий биз атаган варианттардын бардыгында ата-бабалардын генеологиясына, карып калган кейипкерлердин баласыздыктын арманы, алар бала тилеп жаратканга жалынып, ар түрдүү ырым-жырымдарды колдонгондору, түш көргөндөрү жана түштөрүн жоорутуп балалуу болгону, Чыйырдынын талгагы жана узак толготуп, шумдук баланы төрөгөнү, Манас төрөлгөндөгү ырым-жырым, ага ат коюу мотивдери бардык

варианттарда бар. Манасчылардын варианттары өздөрүнүн сюжеттери менен өзгөчөлөнүп турат. Мындай тенденция эпостун сюжеттик функциясын сактоого мүмкүнчүлүк түзөт. Ошондуктан, варианттарда алардын композициясында баатырлардын цикликалык биографиясы туруктуу сакталат.

Үчүнчү параграф: «Манастын Каныкейге үйлөнүшү» деп аталат. С.Орозбаковдун вариантында Манас эр жетип, жашы отузга таяп калса да, ак никелүү кыз алуу (салт санаасын жасап) ырасмысын кыла электиги айтылат. Ошондуктан, Манас өзү атасы Жакыпка кайрылып: «Жандама күткөн эри бар, бийдин кызы болбосун, Ар иш кылса жарашып, пирдин кызы болбосун. Жамандык көрсө кектеген, Жарыбаган иш кылып, Талабына жетпеген, Ардуунун кызы болбосун. Үкүлүү сексек, дөң маңдай, түштө туруп мен кандай, Жардынын кызы болбосун. Туурук таман, тултук бет, туура тилин чайнаган, кул кызынан болбосун. Өкүмү бар өзүндө, аят-адис сөзүндө, казы кызы болбосун», – дейт. Бай Жакып Атайдын уулу Боокени, Акылбек уулу Меңдибайды, Алыбек уулу Жоокени жанына алып, уютулган күмүш, алтын пул менен аттанып, Самаркан, Ордо-Дөбө, Жызак, Сары-Дарыяны кечип, Ташкен, Кыйба, Кейипти басып өтүп Атемирдин кызы Санирабигага токтойт. Атемирдин кеңешчиси Абдыкалык кан Жакыпты болочок кудасы Атемирге кездештирип, тиешелүү калыңын бычып, жакендос, баяндос салдырып, кан-күйөөнү кастарлап күтүп, кырк жигит кырк кыз тандап, кырк күн той берип, Шакан байбиче (Атемирдин аялы) баш болуп тогуз жүз катын коштоп бай Жакып Кыйбадан Санирабига аттуу келин алганы кызыктуу берилет.

«Манастын Каныкейге үйлөнүшү» бөлүмү С. Каралаевдин вариантында да, өтө таасирдүү баяндалат. Мында Чубактын Букар элин байкап жер кыдырганы, Темиркандын кыздарынын кенжеси Каныкей менен ат үстүндө жекече чыгышы, акыры Таластан кол жыйнап Букарга кыргын салуу ниетин ойлоп качып жөнөшү Манастын болочок колуктусу Каныкейден кабар берет. Бакай: «Канышка сөйкө салалы, жыл айланбай куда болуп баралы», – деп Жакыпка кабарлайт. Мында Бакдөөлөт Чыйырды масилеттешип, алты катын, төрт келин болуп Жакып Төлөкчү алып кырк киши жандатып Букарга барып, Манаска Каныкейди, Алманбетке Аруукени никелеп, отуз күн той болуп кең Таласка кайтат. Окуялардын сүрөттөлүшүндө Сагынбай, Саякбайдын варианттарында жалпылыктар көп кезигет. Эки вариантта тең Манасты Каныкей канжар менен билекке саят.

Жусуп Мамайдын вариантында Манас үйлөнүү жөнүндөгү оюн Абдылдага айтып, аны Манаска жөнөтөт. Абдылда мында жуучулук милдетти аткарат. Сюжеттеги «Каныкейдин алынды болушу», «Алманбетин Аруукеге үйлөнүшү» деген сүрөттөөлөрдө Манастын зайыптары жөнүндө айтылат. Ал эми Тоголок Молдонун вариантында Манастын Каныкейге үйлөнүшү тууралуу сөз болбойт. Эпостун «Чоң казат» бөлүмүндө Манас,

Бакай, Алманбет баштаган кырк чорого, аскерлерге казатка аттанаар алдында Каныкейдин согуштук кийим-кечектерди даярдап бергени айтылат.

«Көзкамандар окуясы» илимий иштин төртүнчү параграфы катары талданат. С. Орозбаковдун айтымында Манас Таласка көчүү тууралуу элине кайрылат. Анын аталаш тууганы Байжигиттин Алтайга көчүү тууралуу чакырыгын жалпы эл колдойт. Журттун колдоосу менен Байжигит той өткөрөт. Шыгайдын уулу Жапак тойдо Алымбекти Коңурбайга жөнөтүп, Манасты колго түшүрүүнү көздөйт. Жапактын айынан чыр чыгып, Көкчөгөз (Көзкамандын чоң уулу) киши колдуу болуп өлөт.

С.Каралаев боюнча Манас Каныкейге үйлөнгөндөн кийин Көзкамандар окуясы төмөнкүдөй баяндалат: «Ким Манасты өлтүрсө, алтын таажы кийгизем, калмак-манжунун бир чоң кандыгын берем», – деп Эсенкан жар салат. Ал эми Ж. Мамайда болсо Коңурбайдын көрсөтмөсү менен көзкаман Манасты өлтүрүүнү көздөйт, бирок, Алманбет, Күлдүрдүн уулу Алыбай Мажик, Сыргактар Көкчөгөздү тирүүлөй ичин жарып итке салышат.

Изилдөөбүздө негизги вариант деп аталып, кыргыз адабият таануусуна кирип, көнүмүш болуп калган С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттарын классикалык вариант катары кабыл алып, ал варианттарда сакталган сюжетти Тоголок Молдонун, Жусуп Мамайдын өз колу менен жазып берген жазма варианттары менен салыштырып, оозеки жана жазма жаралган сюжеттердин өзгөчөлүктөрүн жана салтка жасаган мамилелерин, алардын оозеки тексттеги жана жазма тексттеги вариацияларынын механизм, түзүлүшүн түшүнүү үчүн манасчылардын эс тутумунун түрлөрүн карап чыгууга аракет жасалды жана айтуучулардын өзүнчөлүк, айырмачылык текстти жаратып жүрүшүн, алардын компетенциясы жана чыгармачылык дареметтери каралды.

Эпостун сюжеттик өзгөчөлүктөрүн кароодон мурда изилдөөдө оозеки чыгармалардын теориялык багытын иликтеп чыгууга аракет жасалды, бөтөнчө орус фольклористтердин былиналарынын эпикалык сюжеттеринде кыргыз эпосунун курулушу менен кандайдыр бир жалпылык бар экенине басым жасалды.

«Эпостогу сюжеттик конфликтинин жаралышы жана чыңалышы» деп аталган экинчи бөлүмдүн биринчи параграфында **«Көкөтөйдүн керээзи, Бокмурундун кеңеши»** тууралуу окуялар иликтенет.»Манас» эпосунун варианттарында «Көкөтөйдүн ашы» олуттуу маселе болуп саналат. Сагынбай, Саякбайда да «Көкөтөй кандын керээзи» он үч бөлүмдөн турат. Андагы окуялар байыркы мезгилдеги кыргыз элинин тарыхын өз ичине камтыйт. Окумуштуу В. Радловдун пикири боюнча (С.К., С.О.) аталган варианттардагы «Көкөтөйдүн ашы» байыртадан эле өзүнчө поэма катары өнүгүп келген. Бул анын композициялык-сюжеттик түзүлүшүнөн көрүнүп турат. «Калмак-кытайлардын Мааникерди өкүм менен сураганы», «Жамбы атуу», «Кошой менен Жолойдун күрөшү», «Манас менен Коңурбайдын уруш баштаганы» жөнүндөгү бөлүмдөрү аны тастыктап турат.

Ж. Мамайдын айтымындагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө Көкөтөй кыргыз, казактарда айыл башы (ханы) эле деп башталат. Ороздунун көзү өткөндөн кийин Көкөтөй калмактарга кор болуп, Ташкенге көчүп, көпкө чейин бала көрбөй кудайга зарлап ыйлайт. Күндөрдүн биринде Кайыпчы деген жерден таап алган балага Бокмурун деген ысым берип, малын чачып той берет.

Ж. Мамай, Тоголок Молдонун вариантында керээз атайын тема болуп берилбейт. Тоголок Молдо, Саякбайдын вариантында «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү «Семетей» эпосунда берилет. Тоголок Молдодо Толтой Күлчородон жарадар болгон Чыңкожону Семетейге каршы согушпоого ынандырып, Семетейдин ата-тегинен бери баатыр экенин, ал оңой менен жеңилебербестигин айтат. Бул вариантта кан Көкөтөй Оронбар, Казанды Мекендеген сары Ногой Жамгырчынын баласы деп берилет (С.О.-105). Сагынбай, Саякбай, Ж. Мамай, Тоголок Молдо да, аш берчү жерди Кошой тандап бата кылгандыгы [С.О.-71-72], [С. К.-12], [Т.М.-7-10], [Ж.М.-121] жөнүндө айтылат. Ал эми Тоголок Молдонун вариантында ашты Мурадил башкарат. Манас Көкөтөйдүн ашына башында чакырылбаганына таарынса да, ниети бузук Жолой, Коңурбай өңдүү душмандарга сүр көрсөтүп, аштын жүрүшүнө шарт түзөт.

Экинчи бөлүмдүн экинчи параграфы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндөгү каада-салттар деп аталат. Андагы сюжеттин өнүгүшү «Чоң казаттагы» кайгылуу окуяларга негиз түзөт.

«Көкөтөйдүн ашында» байгеге сайылган малдын, алтын-күмүштөрдүн элге тартууланышы бардык манасчыларда кездешет. С.Орозбаков, С.Каралаевдин вариантында байгеге сайылган мал-мүлктүн түрлөрүнөн окшоштуктар айтылса, Жусуп Мамайда мал менен катар төө, тогуз бедөө, жакшы ат, тогуз ичик, жүз чапан коюлганы баяндалат. С. Орозбаковдо тулпарлар жөнүндө кеңири маалыматтар берилет. С. Каралаевдин вариантында «Көкөтөйдүн ашы – чоң чырдын башы» деп берилип, жамбы атуудагы, аттардын чубатканында, күрөштүн уюштурулушунда улам чатак чыгып, кытай калмактардын ар бир байгеге коюлган ыксыз конфликттери чатактын башталышына шарт түзөт. Ошондон улам Манас калмакты өздөрүнүн чегине чейин кууп жиберет. Жусуп Мамай эки тараптагы баатырлардын күрөшү, сайышы, жамбы атышын кенен чагылдырат. Тоголок Молдонун вариантында «Көкөтөйдүн ашы» Семетейде берилет. Мында окуянын жүрүшүндө Жолой жаңжалды аттардын чубалышынан баштайт. Жолой Суркунандын топ жарышта чаңга оролгон келбетин Аккулага окшотуп байгени өзүм алам деп чыр салат. Мына ушундай себепсиз көралбастыктар экинчи бөлүмдүн сюжеттик композициялык сүрөттөлүш окуяларынын чечилиши «Чоң казаттын» окуяларын жаратууга шарт түзөт.

Көкөтөйдүн уулу Бокмурундан Коңурбайдын Мааникерди зордук кылып суратышы чоң кырчынын отун тутандырууга болгон алгачкы кадам.

Сагынбайдын вариантында «Көкөтөйдүн ашын» Көкөтөйдүн керээзи аркылуу башталат.

С. Каралаев, Тоголок Молдодо «Көкөтөйдүн ашы» Семетей бөлүмүндө берилет. Бардык варианттарда Кошой карыя «Каркыра» жайлоосунда ашты өткөрүүнү сунуштагандыгы айтылат. Ар бир манасчынын салттуу баяндоосунда жеке микросюжеттер кездешет. Ж. Мамайда «Көкөтөйдүн ашында» кан Манас Алакунду уйгур элинин башкаруучусу катары дайындагандыгы айтылат.

Сагынбайда жогоруда белгилегендей Коңурбай Мааникерди суратып чыр чыгарууну ойлосо, Тоголок Молдодо ат чубатуудан кыр издеп Жолой уруш чыгарууну көздөйт. Себеби, ал Суркунандын чаң аралашып таанылбай калганын Аккулага окшотуп баш байгени талашып элди будуң-чаңга салат. Негизи, бул бөлүмдөгү окуялардын сюжети, композициялык түзүлүшү көрсөткөндөй ар бир манасчы өз айтымында жаңы мотивдерди жаратышканын байкоого болот.

«Манас» эпосунун сюжетиндеги окуялардын кульминациялык чегин», – деп аталган үчүнчү бөлүм үч параграфтан турат. Биринчи параграф **«Алты хандын чатагы»** деп аталат. С. Орозбаковдо Чоң чабуулдун негизги мотивдери кырк төрт аталыштан турат. Алардын биринчи бөлүгүнө кирген окуялардын отуз ар кандай эпизоддорду түзөт. Ал эми С. Каралаевдин вариантындагы «Чоң казаттын» негизги мотивдери отуз беш бөлүмдү түзөт. Тоголок Молдонун вариантында «Чоң казат» бөлүмү элүү алты, ал эми Ж.Мамайдын вариантында жыйырма төрт бөлүмдү өзүнө камтыйт.

С.Орозбаковдун вариантында Манасты көрө албаган 14 бек хан Кошойго нааразычылык билдирип кайрылат. Мында Эр Төштүк, Эштектин Жамгырчы, казак көкчө, кара тоок Үрбү, Анжияндын Санжыбек, буудайыктан Музбурчактар ар бири бирден элчини Манаска жөнөтөт. Казактан Жоорунчу, Кайгыл, Бөгөл, Тоорулчу, Шыңгынын уулу Кербени, Шыпты кашка Дөрбөнү, Бөрү жолдуу Бөгөлү, Ырчыуул, Бозуул-тазбайматтардын элчиликке келгенин, Манас аларга ат мингизип, сарпай жаап, үч күн ичинде жооп жазуу зарылдыгын айтып кат жолдойт [С.О. 25]. Каттын жообу кырк күнгө созулгандыктан Манастын ачуусу келип кула атын жетелеп Боз дөбөдөн мылтыкка кочуштап ок салып чыгышты көздөй жол тартат. Натыйжада Бакай баштаган бектер Манаска өздөрү келишет. Манас «Чоң казат» жөнүндөгү оюн айтат, Бээжинге жол тартууга кол башчы катары Бакайды сунуштайт, эл аны колдоого алат. Бирок, Алманбеттин Бээжинди мыкты билгендигин уккан Манас Чоң казатка башчылык кылуу милдетин ага жүктөйт, Бакай кан ага жол берет. Ал эми С. Каралаевдин вариантында он эки кан нааразычылыгын ачык эле билдирип, Кошойдун тилин укпай Таласка аттанышат. Тоголок Молдонун вариантында «Чоң казат» бөлүмү «Алты кандын Манаска арызданганы, элчи жибергени» аталышта берилет. Мында Манастын жери Кең-Кол, Талас, Жети-Суу аймактары экени баса белгиленип, түп атасы Угузкандан Кыргызканды улап,

отуз эки атасын санайт.Тоголок Молдодо Эр Үрбүнүн алты кандын ар биринин кемчилдигин бетине коюп, Манаска каршы аттанууга негиз жок экени жөнүндө айтылат. Бул эпизод Саякбайда берилбейт.

Ж. Мамайдын вариантында Эр Төштүк «Кең-Тойун» деген жерде кыргызга той берип анда кан Үрбү алты канды Манаска каршы үгүттөгөндүгү айтылат. Мында да алты кандын элчилери Эркечтамды бойлоп, Самаркан аркылуу Ордого келишет. Мындагы «Манастын жети канды чакыртышы» аттуу бөлүмдө Коңурбайдын казак-кыргыз алаштан башка урууну чаап, кыз-келинин күнкылат, – деген сөз тарайт. Манас Каныкейди сарамжалдуу болууга чакырат. Натыйжада Каныкей жыйырма беш боз үйдү даярдап конок (700 адамга) күтүүгө камданат. Манастын коргонунун алдындагы асман тиреген эки чынар теректин саясына миң адам ат-тону менен бата турганы бул вариантта өзгөчө берилет. Бул эпизод башка варианттарда кездешпейт [Ж.М.-247]. С. Орозбаковдун «Алманбеттин хан шайланышы» бөлүмүндөгү мотивдер, мисалы, Алманбет кошуунду он, жүз, миң башы деп бекитип, бектерге санатканы жөнүндөгү эпизод Тоголок Молдодо кездешпейт. С. Каралаевдин вариантында Каныкейдин он эки ханга (кошуунга) аскерге керектүү түрдүү жабдыктарды даярдаганы айтылат. Мындан башка да, Каныкей Семетейди көтөрүп келип, Кошойго чепкен жаап, бата сурайт, Демек, бул вариант боюнча Семетей Чоң казатка аттанаардан мурун төрөлөт. Ал эми С. Орозбаков боюнча Семетей ажылыкка кетээр алдында кичи казаттын башында төрөлүп, той берилет. Тоголок Молдонун вариантында Семетейдин төрөлүшү тууралуу сөз болбойт. С.Орозбаков менен Тоголок Молдодо Чоң казатка аттанып жаткан Манас, Алманбетке Аруукенин боюнда бар экендигин билдирген сюжет кездешет.

С.Каралаевдин вариантында Алманбеттин чалгынга баруусун Манас сунуштайт. Ал эми Тоголок Молдодо чалгынга баруу жөнүндөгү сунушту Алманбет Манаска өзү айтат. Саякбайдын айтымындагы»Алманбеттин жомогу» бөлүмүндө Алманбеттин Бээжин тууралуу айткандары кеңири баяндалат. Изилдөөчү К.Рахматуллин Саякбайдын баяндоосундагы Алманбеттин окуясы Сагынбайга караганда окуяга бай, көркөмдүк деңгээли жогору экендигин баса белгилеген.

Тоголок Молдодо «Алманбеттин төрөлүшү» деген атайын бөлүм жок. Саякбайда Алманбеттин он эки жашында Бээжинге уруш салганы, Эсенкандын кызы Бурулчаны сүйүп калганы сыяктуу окуялар «Алманбеттин жомогу» бөлүмүндө кездешет. Бул мотивдер күтүүсүз сюжетке кирет.

Алманбет менен Сыргактын Бээжинге болгон чалгынынын уланышы Тоголок Молдонун вариантында кенен чагылдырылат. Алманбет, Сыргак көпүрө кайтарган жан сакчыларды жок кылып Чар-Дөбөдөн Көдөңдү кармашат. Ал Канчайым (Алманбеттин апасы) уул төрөп, атын Шая койгонун, ал он алтыда экенин айтат. Бозкертик менен Борончу Манастын кабарын угуп, Түп Бээжинге качканын сөз кылат. С. Каралаев,

С.Орозбаковдун варианттарында бул эпизоддор берилбейт. Саякбайда Алманбеттин Сыргактын Малгунду өлтүрүшү деген бөлүм «Чалгын» деп берилет. Мында «Макел», «Дөө» деген сөздөр кездешпейт. Макел дөөнүн аты Малгун деп берилет. Ал эми С.Каралаевде Малгун кырк кечилге башчы болуп кароолдо турганы, Алманбет менен Сыргак Малгунду алты күн сабап өлтүргөнү айтылат [С.К. 132-б].

Тоголок Молдонун вариантында Коңурбай төлгө салдырып, Манастын келатканын билип, Макел дөөнү тоскун дейт. Макелдөө эмгекте мындайча мүнөздөлөт: «Үйдөй темир үйүнүп, үстүнө темир кийинип, тоо жылгандай көрүнүп, шаардан чыкты бөлүнүп» [Т.М. Манас, ТАИер. Инс 1077.1576]. Макел дөөнү Алманбет көзгө атып, Эр Чубак безге атып жыгышат да, башын кесип бир жагына таш артып, бир жагына баш артып Манаска алып келишет. С.Каралаев»Алманбет менен Сыргактын Канышайды өлтүргөнү» деген эпизоду»Алманбет тыргооттун каны Канышайды өлтүргөнү» жөнүндөгү бөлүмдө кеңири баяндалат [С.К. 132-б.]. Бул эпизод башка авторлордо берилбейт. Канышай Алманбеттин кол башчылыгы менен Бээжинге Чоң казатка аттанган Манастын жолун тоскондордун бири болгон.

Ажыбай менен Үрбүнү Бээжинге элчиликке барышы С.Каралаевде тезис катары берилет. Эсенкандын Бурулча менен Бирмыскалды Манаска тартууга бериши тууралуу окуя «Алманбеттин Тыргооттун каны Канышайды өлтүргөнү» деген бөлүмдө кыскача берилет. Кытай жеңилип, колго түшкөн Нескара: «Мени өлтүрбө кан Манас, Таш сыйынган кытайдын, Тазасынын өзү элем, Кара чокту калмактын, Караган кара көзү элем! Өлтүрбөй мени бек байла, Кабар бергин каныма, Каканчынын шаарына. Эсенкандын Бурулча кызын тартуу кылайын. Айжаңжуң кыз Бирмыскал, Узду тартуу кылайын», -депжан далбастайт. Ал эми Коңурбайдын Карыканга: «сураганын берели», – деп ыйлап барганы тууралуу мотиви С.Каралаевде «Кытай жеңилип, Эсенкан Манаска чет Бээжиндин кандыгын бергени», – деген бөлүмдө айтылат. Чоң Казаттын аягында кытай жеңилип, анын атактуу кандары Эсенкан, Айжаңжуңдар Манасты ынтымакка чакырып, Бээжиндин кандыгын берип, Кошой Бурулчаны Алманбетке, Бирмыскалды Чубакка никелетет [С.К. 162-163-б.]. Манас тогуз кан менен Бээжинде калып, Таласка кайтууну каалагандарга уруксат берет (С.К.).

Экинчи параграф «**Алманбеттин окуясы**» деп аталат. Алманбет Манас, Бакай, Кошойлордун катарында турган каармандарга кирет (баатырдыгы, айкөлдүгү, адамгерчилиги, жайчылык касиети ж.б.). Андыктан, М.Ауэзовдун: «Алманбет эпосто Манастай эле маанилүү орунду ээлейт, – деп баа бергени бекеринен эмес [М.А.65-б.]. Өзгөчө «Чоң казат бөлүмүндөгү» окуялар муну далилдеп турат. Ошондуктан, Алманбет – «Манас» эпосундагы негизги кейипкерлерден болгон деп айтууга негиз бар. Себеби, Алманбеттин керемет

нурдан бүткөнү тууралуу эпизоддо «Аксакал дубана келип, Алманбеттин апасы Канчайымды Нурдун уулуна нике кыйып», кеткени айтылат.

С.Каралаевдин вариантында: Алманбет төрөлгөндө жетимиш күн жамгыр жаап, жер титиреп белги берсе, В.Радлов жазып алган вариантта:

«Алманбет туулду дегенде,
Ала-Тоо коркконунан бас болду.
Агын суу коркконунан сай болду
Үч атанын уулу Бусурман
Коркконунан суунун башын көздөй
Качты, – деп мүнөздөлөт».

С. Орозбаковдо Алманбет төрөлөрдө бир ай бою тынбай күн жаап, бала жарык дүйнөгө келгенде күн ачылгандыгы айтылат. «Чоң казаттагы сюжеттик сүрөттөөлөрдө Алманбет жаш кезинде Бээжиндеги үйүнүн короосунда өз колу менен тиккен чырпыктын бай түп даракка айланганын көрүп түбүндө олтуруп балалыгын көз алдынан өткөрөт [С.О. ТАИФ.инв №585. 235-б.]. Жаратылыштагы дарактардын байыркы белгилеринин диний түшүнүктөргө жуурулушуп келгени дүйнөлүк фольклористикада көп кездешет. Маселен, Афганистан, Палестина [Фрезер Дж. Фольклор в ветхом завете. М.,-Л., С.324], Якут элдеринде [Окладников П. История Якутской АССР.-1. М.-Л., 1955. С.271.] (Энелик касиетке ээ Аан – алахчын-Хотун касиеттүү чынар), (якут элиндеги касиеттүү бутактуу дуб. ж.б.).

Алманбеттин жайчылыкты мыкты өздөштүрүүсү кыргыздарда байыркы доордон келаткан элдик окуунун бир түрү. Муну жалпы түрк-монгол элдеринин тарыхый даректери бекемдейт.

Жусуп Мамайдын вариантында Алманбет Көкчөгө келгенине он жыл болуп кан дос катары сырдашып калганда, кан ордодо ушак сөз жүрүп, (Буудайбек Көкчөнүн кичүү аялы) (Алманбетти Акэркечке жабыштырып) эки достун ыркы кетет. Көкчө Алманбетти өлтүрүүнү жигиттерине буйруйт. Алманбетке кыр көрсөткөн Карагулду ал өлтүрө тээп, Кылжейренди теминип, Манасты издеп жөнөйт. Манас түш көрүп, түшүндө уйдай ташты шыр кескен кылыч таап, алп кара кушту колума кондуруп алдым, -дейт. Анда Абдылда ал түштү: «Кылычтай өткүр жолборсун, Алманбет экен жолдошун», – деп жоруйт [Ж.М. 189-б.].

Сыргак Алманбетти «Мойнок» деген белден тосуп алып, Манас менен жолуктурат. Эреже боюнча Алманбет аттан түшүп Манаска салам айтат. Манас, Бакай баш болгон баатырлар Алманбеттин ата-теги менен [Сылаба, Салоба, Салола, Соорандык] таанышат. Алманбеттин өз аты Салола, аны эркелетип Сашойа деп аташчу [Ж.М.,202-б.]. Манас Алманбеттин келишин, кан экенин билдирип Сарала тулпарды тартуулап тосуп ала [Ж.М. -203]. Кан Жакып Караканга барып Аруукенин колун сурап, Алманбетке нике кыйып, отуз күн той берип, эки жүз төөгө керегин артып, жүз нар тартуулап, баш коштурат (Арууке 27 жашта эле) [Ж.М.-216-б.]. Манас баштаган он төрт кан Бейжинге аттанганда, Алманбет жолду мыкты билгендиктен Бейжинге

Мүзөт ашуусун ашып беш айда жетээрин айтат [Ж.М. 263-б.]. Бакай кандык такка Алманбетти көрсөтөт. Алманбет аскер күчтөрүн башкаруу ыкмасын өзгөртүүгө аракет жасайт.

Тоголок Молдонун вариантында Манастын чоролорун Каныкей кийим-кече менен жабдышы С.Орозбаковдун вариантына үндөшөт. Мында Алманбет баштаган кол Кордойду ашып, Аңыракой, Ыргайты, Жаматы, Кашкелең, Каштек, Каракыштак, Узун Агач, Карчалы, Шамалкан, Арал, Эки алматы, Талгар Челек, Чарыңды, Иледен кечип сапар улаганы сүрөттөлөт [Т.М. 557-б.]. Бул вариантта да, Алманбет Коңурбайдын сыйкырдуу тыңчыларын Сыргакка мындайча баяндайт:

1. Ак кулжа Коңурбайдын кабарчысы, тилчиси, тумшугунун кылыбар зым менен сүйлөйт.

2. Куу Өрдөк тумшугунда зымы бар, бүт жыт кабарларды ошол зым аркылуу тартып алат.

3. Түйүнчөч деген жыланы жүз кулач жерге сойлоп, алыстан тиешелүү кабарларды камсыз кылат.

4. Малгун Макел дөө – Жажуж, Мажуж уругунан. Ал күнүнө отуздан кой, он батмандан нан жейт.

5. Коң аттуу баатыры. Бул баатырды ат көтөрө албагандыктан, атайын жасалган арабага салып жүрүшөт ж.б.у.с.

Алманбет улам Бээжинге жакындаган сайын өзү жашаган үйдүн тарыхын, кан ордону, апасы Канчайым тууралуу айтып жүрүп олтурат. С.Орозбаковдун вариантында Алманбеттин төрөлгөнүнөн тартып, Көкчө, Манаска кошулганына чейинки эпизоддору «Алманбеттин келиши» деген бөлүмдө абдан терең мүнөздөлөт. Ал эми С. Каралаевде Алманбеттин окуясы өзүнчө эпизод болуп берилбегени менен Чоң казатта өзүнчө чоң эпизоддун, бөлүмдүн деңгээлинде мүнөздөлгөн. Тоголок Молдонун вариантында «Алманбеттин окуясы» деген атайын бөлүм берилбесе да, Алманбеттин тагдыры, Чоң казаттагы орду кенен чагылдырылган. Негизги, «Манас» эпосунун бардык варианттарында Алманбеттин орду өзгөчө.

«Коңурбай менен Манастын чатагы, кырк чоронун өлүмү» – деген үчүнчү параграфта С.Каралаевдин вариантындагы «Кытай жеңилип, Эсенкан Манаска Чет Бээжиндин кандыгын бергендиги» деген бөлүмдөгү Каныкейдин Шуутудан Манаска берип жиберген каты, түш көрүүсү баяндалат. Бул эпизод Тоголок Молдонун вариантында «Каныкей түшүн жоруп, Манасты Бээжинге барба дегени» деген аталышта берилет [Т.М. - 569-б.]. Саякбайда Каныкейдин түшүндө: Таласта өрт чыгып тоо таш урап, дайра соолуп, чынар терек куураса, Тоголок Молдодо алтын, жезиң жок, ак шейшеп, бөзүң жок, артында калган кишиң жок, артында басар изиң жок деп берилген. Шууту келатып Коңурбайга туш болуп, андан качам деп кат Манаска жетпей калат. Бул эпизод С.Орозбаков, Жусуп Мамайда кездешпейт. С.Каралаевде кытай жеңилгенден кийин Манас Бээжинге кан болуп, Кошой баш болгон баатырларды Таласка кетүүгө уруксат берет.

Манас тогуз кан менен Бээжинде калат. Бул кабарды уккан Коңурбай Манаска кол салууну ойлойт. С.Каралаевде Коңурбай дубана кейпин кийип келип Манасты өлтүрүүгө аракеттенет.

С. Орозбаковдун вариантында согуш талаасында Манас атынан ажырап калганда Коңурбай ай балта шилтеп Манасты жарадар кылат. Ал эми Тоголок Молдодо Коңурбай Манасты конокко чакырып алып жарадар кылат. С. Орозбаковдун вариантындагы баатырлардын курман болуп, Аккуланын окко учушу – Чоң казаттагы окуялардын, жалпы эле эпостун сюжетинин чечилишин шарттаган эпизодго жатат.

Тоголок Молдонун вариантында Манасты Таласка алып келери менен тиешелүү ырым-жырымдар жасалып, Манас аялдары Каныкей, Акылай, Билерик, Сайкалга кеп-кеңешин айтат. Ал эми С.Каралаев, С.Орозбаков, Ж.Мамайлардын вариантында Билерик аттуу аялы тууралуу сөз болбойт. Манасчы Сагынбайда Жаангер кожонун уулу (Айкожо) Билерик деп берилгени бар. Ал эми С.Каралаевде Билерик Айкожонун баласы деп берилет [К.С.-147-б.]. С. Орозбаковдун вариантында Манас согушта каза болот [О.С. -353-б.]. С. Каралаев, Тоголок Молдодо Манас Таласта Каныкейдин колунда көз жумат.

Жусуп Мамайдын вариантында Коңурбай менен Манастын чабышы бир топ жоготууларды алып келет. Бакай, Алманбет кеңешип, тогуз кан Таласка аттанат. Бэйжинде Жакып кан, Бакай, Алманбет, Чубак, Сыргактар калат. Манас Тазбайматты кандыкка сунуштайт. Коңурбай мында Манасты андып жүрүп, айбалтасын шилиге чаап качып кетет. Манастын жарааты ырбап кеткендиктен аны бир топ колу менен Таласка жөнөтөт. Коңурбай баатыр Мадыны алтымыш миң колу менен (кырк жашында) Манаска каршы аттанат. Алманбет урушта Мадынын башын кыя чабат. Арадан тез өткөн Коңурбай Шыпшайдарды урушка салат [Ж.М.339-380-бб.]. Коңурбай, Нескара, Мурадилдер салгылашууну күчөтүп, Коңурбай Көкчөнүн башын кыя чабат. [Ж.М. -383-б.]. Кыл мерген Шыпшайдар Кутунай, Ажыбай, Күлдүр, Жайсаң, Алымбай деген баатырларды жаа менен сулатат. Чоң казаттын варианттарындагы окуялар [СКВ.СОВ.Ж.М.В, ТМ.В] түрдүү диалог, монолог аркылуу баяндалат (Алманбет-Чубак, Манас-Алманбет, Кошой-Үрбү).

«Алманбеттин окуясы» колдун жүрүшү, Коңурбай менен Манастын баатырдык тирешүүлөрү, кырк чоронун Манаска кылган кызматтары, эрдиктери, атайын жасалган курал-жарактар, аскердик кийимдер (Бердибай Каныкей) уруулар арасындагы жаңжалдар, душмандын дөөлөрү бүтүндөй куюштурулуп импровизациянын кубулуштары аркылуу таасирдүү баяндалган. Мына ушуга окшош эпостун тексттери манасчынын эс тутумунда сакталып, текстин идеясы катары жашап, теманын бөлүктөрү, стилисттик формалары, сюжеттик негизи болуп берет. Авантекст-манасчынын тутумунда сакталып турган чыгармалардын жыйындысы.

Негизи, манасчылардын биз талдаган варианттарында салттуу ыкмалар, тарыхый кичи сюжеттер колдонулган.

«Манас» эпосундагы конфликттин чечилиши» – деп аталган төртүнчү бөлүмдүн биринчи параграфы «Манас баатырдын керээзи» деп аталат. Керээз – каада-салт ырларынын орчундуу бир түрү. Ал элдик поэзияда эпостук чыгармаларда, акын-жазуучулардын чыгармаларында орун алган. «Манас» эпосундагы «Көкөтөйдүн керээзин» классикалык үлгүлөрдүн бири деп айтсак болот. Саякбайда Манас алтымышка чыкканча эркек балалуу болбой жүргөнүн ойлоп, арман кылып, Меккеге ажылык сапарга барууга ниеттенет. Каныкей түш көрүп, түшүндө балалуу болору жөнүндө аян берилет. Каныкей уул төрөп, Манас Алайда той берип, тойго Коңурбай баш болгон Жолой, Борончу, Мурадил сыяктуу душмандарын да чакырат. Жаңы төрөлгөн балага беш жүз сексен жашка чыккан Абунасир «Семетей» деп ысым берет.

Манас Акунканга бел куда болгондон кийин Ажыга барып келсе эл Көбөштү кан көтөрүп, калмак-кытай менен биригип, чоң уруш чыгарат. Манас кол жыйнап чоң урушка катышат. Алманбет, Чубак, Сыргак өлүп, Манасты кара калмак Кыяңкуунун Токтугу жаа менен атып өлтүрөт. Манастын сөөгү Баяндын талаасына коюлуп, күмбөз салынат [О.С.335-б.].

Тоголок Молдонун вариантында Манас өлөөр алдында Бакайга: Сенин кызматыңдын чени жок, кыямат болгон чени жок. Жалгыз балам Семетей, жанынан кетпей карап жүр, – деп журт башы катары чоролоруна, баатырларына, элине төмөнкүдөй керээз айтып кайрылат:

Чыйырдыга:

Адилет кетээр кез болду,

Ак сүтүң кеч деп айтты.

Бакдөөлөткө кеп айтты,

Байкап жүргүн деп айтты

Абыкеге:

«Аганын тилин алып жүр,

Кан Жакып карыды,

Ата-энеңди жакшы бак,

Талаа толгон мал калды

Казына толгон зер калды

Алты жүз кызыл нар калды.

Элиңе душман тоорутпа,

Элиңдин көөнүн оорутпа» (Т.М. 609-б.).

Жусуп Мамайдын вариантында да, Манастын керээзи төмөндөгүдөй таасирдүү мүнөздөлөт: «Көзүмдү жумсам нетерсиң, күн-түн дебей жетерсиң, Башында туруп башкарып, сөөгүмдү коюп кетээрсин. Бакайга башым карматкын, Ыскаат атын токуткун, кыяматтык дос элем, Кызыл Арстан молдого жаназамды окуткун» (Ж.М. 411-б.). Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай акыретке аттанып жаткан Манас жакындарына

кайрылып, кыргыз элинин салтына ылайык коштошуу аземин өткөрүүнү өтүнгөн.

Жусуп Мамайда Манастын дүйнөдөн кайтуусу төмөнкүдөй берилет: «Айкөл Манас баатырың, Аттана турган чак болду, Катар турган көп элден, Кошойду карап коюлуп, Бакайды тиктеп баатырың, Төштүктү тиктеп кол сунуп, Көк бөрү карай сүзүлүп, Каныкейди бир карап, кайран эр кетти үзүлүп». Бул сүрөттөөлөр кыргыз фольклорундагы керээз жанрынын классикалык үлгүсү болуп саналат.

Экинчи параграф «Каныкейдин арманы, күмбөз салдыруу» деп берилет. Арман, кошоктор элдик ырлардын эң байыркы түрүнө кирип конкреттүү бир окуяга, бир адамга арналып айтылат. Мисалы, Тоголок Молдонун кошокторунда ар бир адамдын жеке сапаты так, көркөм сүрөттөлгөнүн көрөбүз. Ж. Мамайдын «Манас» эпосундагы «Чоң Казат» бөлүмүнүн жыйынтыктоочу бөлүмүндө Манастын көзү өткөндө өмүрлүк жары Каныкейдин кошогу «Кайырма жака кыш ичик, желбегей жеңин бош таштап, кайрылбай кетти эч кимге, кайгырамын көз жаштап. Кыргыздан чыккан Арстаным, кылымга калды дастаның, кыяматта айтылат, Кытайдан эшик ачканың. Аркаңда балаң жаш калды, акыл эстен бош калды, атактуу Талас жер калды. Курама темир курч кылдың, кытай-калмак кулданып, Ажыратып баарысын, Алтымыш уруу алам деп, Ай ааламга дүң кылдың» – деп өзгөчө баяндалганын байкайбыз (Ж.М. 410-411-бб.).

Эр Манастын керээзинде «Каткалаңдын Сайкалы, келбей койбойт өлүмгө, ошондон жакшы тил алгын, баарын билет кыз Сайкал» – деп билдиргендей, кыз Сайкалдын кошогу мындайча мүнөздөлөт:

«Ороздунун он уул,
Бай Жакыптан сен элең.
Каткалаңдан Карача,
Карачадан мен элем,
Аладан көйнөк кийгеним,
Ушул мезгил жаман чак,
Ак калпак кыргыз элинди,
Атагы Талас жеринди,
Аркаңда жалгыз белиңди,
Алганың Каныш билгичти

Арстаным, арбагың менен колдой жат» (Ж.М. 410-б.).

Хан Манастын арбагына багыштап, улуттук каада салттарды көп кырдуу баяндоо Тоголок Молдонун вариантында да таасирдүү баяндалат. Каныкей Абыке, Көбөшкө Манастын ашын берүү зарыл экенин айтып, Бакай, Жакып, Көбөштү макулдатып, ашты Бакай хан башкарат. Бакай элди чакырууга атайын кат даярдатып, чабарман чаптырат. Кокондон Санжыбек (беги), Ташкендин беги Кайымбек, Букардан ханы – Шамурат, Алай башчылары – Маңгыт Эштек, кан Жакыптын кайниси- Эштектин Жамгырчы, Чыйырдынын иниси, Котондон (Кашкар) Эр Төштүк, Айрансуу аймагынан –

Агыш, Ат Башыдан – Кошой, Чоң Кеминден – Сарман Таздын баласы – Көкчө (аялы Акэркеч) Каныкейдин эжеси чакырылат.

Күмбөз салдыруу Мамайда да абдан кенен берилет: «Түк билгизбей кишиге, каздырып жайын бүтүрдү, Каныкей көөнүн тындырып, казылып жай бүткөнчө, өнөрүн Каныш аткарды, Зоодон ойгон бул жайдын, сыртын мындай жашырды. Алдындагы кара суу Аскадан түшпөй шар аккан, тоону коюп түбүнө, тактайдан кынап жасаткан» (Ж.М. 406-б.). Негизи, күмбөз жөнүндөгү маселе көптөгөн окумуштуулардын оюн өзүнө бурган. Каныкей белгилүү ууз, чебер эле болбостон Манастын даанышман жары болгон. Ошондуктан, Каныкей Манастын акыретинде өзгөчө кошок кошуп, кыргыз элиндеги салтка айланган күмбөз салдырууну идея катары көтөрүп чыккан. Манастын керээзи, жана Каныкейдин кошогуна манасчылар салттуу көркөм ыкмалар менен Манастын колунун кыйрашына кандай себептер болгонун каймана бийик сүрөттөөлөр аркылуу баяндайт.

«Чоң казаттагы» сюжеттин өзөгүн кеңири мүнөздөгү чыр-чатак түзгөн, ал ата-бабалардан калган ыйык жерди бошотуу, элди бириктирүү идеясы менен тыгыз байланышкан. Мында бир катар салыштыруулардын негизинде Манастын жана анын чоролорунун эрдиктери, Манастын жарадар болуп, кырк чоросунан, тулпары Аккуласынан ажырап ордосуна келгендиги айтылат. Манас өзүнүн алын түшүнүп, элине, калган чоролоруна, үй-бүлөсүнө керээзин айтып калууга үлгүрөт. Каныкейдин Манаска кылган кызматына баатыр «табылгыс белек» экенин, чоролорун ынтымакта, бөлүнбөй жашаганга чакырат. Тоголок Молдо баатырдын акыркы абалын төмөндөү сүрөттөйт, «эр канаты – эки кол, экөө бирдей суналды, эр чырагы – эки көз, экөө бирдей тунарды, кара көзү сүзүлүп, Күндүн көзү бузулуп, асманда жүргөн Ай өлдү, арстан Манас кан өлдү, караңгы болду дүнүйө» – деп кайгылуу монолог аркылуу билгизет.

«Манастын керээзи» менен «Каныкейдин кошогуна» терең изилдей турган болсок анын башаты энисей руникалык жазма эстеликтер менен үндөш экенине күбө болобуз. Оозеки чыгармалардагы керээз жана кошок жанрлары эпостун композициялык өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген. Кошоктордо маркумдун элге жасаган иштери, адамдык сапаттары кенен чагылдырылган. Тоголок Молдодо Манастын Абыкеге айткан керээзи төмөнкүдөй берилген:

«Ата-энеңди жакшы бак,
Талаа толгон мал калды,
Казына толгон зер калды,
Алты жүз кызыл нар калды...»

Бул ыр саптардан көрүнүп тургандай, ташка чегилген Жежилиг-Хобу деген эстеликте, [Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.,-Л.-1952, 81-82-бб.] кайтыш болгон адамдын өзүнүн сөзү менен чегилген керээзи айтылат, ал жакындарына, жаш муундагы балдарына, үй-бүлөсүнө кайрылып төмөнкү өкүнүчүн жана аларга жасаган кызматын айтат:»Мен

силерге саны жок кара жана ак мал калтырдым, силерге менин кол алдымда он беш миң жылкыны кайтарып бердим, канча күмүштөр жыйнап бердим, ушунун баарысынын үзүрүн көрбөй, жыргалына бата алган жокмун», - деген керээзин өкүнүч менен берет.

Манастын керээзи жана Каныкейдин кошогу манасчылар салттуу көркөм ыкмалар менен Манастын колунун кыйрашына кандай себептер болгонун каймана түрүндө баяндашат.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ КОРУТУНДУСУ

«Манас» эпосу кыргыз элинин жашоо-турмушун, мифологиясын, реалдуу тарыхый окуяларын көркөм чыгарма аркылуу билдирген чыгарма болуп эсептелет.

Эпостун варианттарында манасчылар жашаган замандагы окуялар жана идеология чагылдырылган. Ар бир замандын манасчысы белгилүү бир тарыхый окуяларды, идеологиялык мотивдерди өзүнүн дүйө-таанымы жана чыгармачылык дараметине жараша эпосто берилген.

Аталган эмгекте «Манас» эпосунун негизги маанисин тактоо максатында анын варианттарындагы сюжеттик түзүлүштөрдөгү жалпылыктарды жана айырмачылыктарды салыштырып, талдоого алынды. Манасчылардын варианттарында байыртадан эле айтылып келаткан жана алардын баарына бирдей сакталган жалпы сюжеттик негиз бар экендиги аныкталды. Ошол сюжеттик негиз төмөнкү окуяларда чагылдырылган: Жакып, Чыйырды жана Каныкейдин түштөрү, каармандардын туулушу; алардын балалык чагы; баатырдын алгачкы эрдиктери, Манастын элди коргоо үчүн жасалган жүрүштөрү; Көкөтөйдүн ашы, Чоң-Казат, Манастын керээзи, Манаска күмбөз салдыруу ж.б.

Эпостун көпчүлүк варианттарында баатырлардын өмүр баяны, алардын ишмердүүлүктөрү, кыргыз элинин Алтайдан Теңир-Тоого көчүүсү «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» сыяктуу эпизоддордо камтылган.

Жогоруда айтылгандардан улам төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

•Манасчылардын варианттарында салттуу окуяларды баяндоодо бир катар жалпылыктар бар. Алар бир манасчынын эс тутумунда байыртадан бери келе жаткан эпостогу туруктуу сюжеттин фонду болгонун негиздейт. Аталган фонд эпостун алгачкы сюжетин түзүп, кийинки өнүгүшүндө толукталып, вариацияланып өзүнүн мазмунуна жаңы тарыхый окуяларды камтып, улам жаңыланып келген. Эпостун сюжеттик өнүгүүсү бир нече калың катмарлардан түзүлгөн: мифтик сюжеттерден тартып, диний катмарларды басып өтүп (шаманизм, теңирчилик, ислам) жомокторду, санжыраларды, тарыхый окуяларды (уруулар, элдер, өлкөлөр) өзүнө сиңирген. «Манас» эпосу өзүнүн өнүгүүсүндө архаикалык, мифтик түшүнүктөрдү өзүнө сиңирип, баатырдык эпос фазасына көтөрүлгөн. Анын

негизинде кыргыз урууларынын башын кошуп, бирдиктүү мамлекет түзүү идеясы жатат.

- «Манас» эпосундагы сюжеттер системалуу жана ырааттуу мүнөздө түзүлгөн, андан сырткары ал узакка созулган көп баскычтуу тарыхый өнүгүү жолун өзүнө камтыйт. Эпос жалаң архаикалык мотивдерден гана куралбастан, реалдуу тарыхый окуялар (мисалы, ислам дини) менен улам жаңырып, толукталып турган;

- Манасчылардын варианттарындагы айырмачылыктар алардын даярдыгынан, талантынан, өздөрү жашаган тарыхый доордон көз каранды болгон. Оозеки варианттарда салтка жасаган туруктуулугу бекемирээк сакталса, жазма варианттарда чакан микросюжеттер көп кездешет.

- Эпостун сюжетинде байыркы тарыхый мезгилде түзүлүп калган эпикалык фонд бар экени байкалат. Ушундай универсиалдуу фонд байыркы түрк тилдүү элдердин эпосторунун башатын түзүп, байыркы архаикалык композицияны салт катары сактап келгенин көрөбүз.

- Кыргыз эпосунда туруктуу өзүнчө түзүлгөн сюжеттик сценарийи бар. Ал айтуучулардын мезгилдик баяндоолорунда калыптанып, туруктуу салтка айланган.

- Эпостун композициялык курулушу чоң жана кичи эпизоддорду өзүнө камтыйт. Эпостун сюжети камтылган окуяларды ачууга фабула мүмкүнчүлүк түзөт.

- «Манас» эпосунун сюжеттер бири-бири менен тыгыз байланышы бар экени тастыкталды. Ал салттык эпизоддордогу архаикалык катмарлар жаңы мотивдер менен жуурулуша баштаганын байкоого болот.

- «Манас» эпосунун сюжетиндеги микросюжеттер эпостун баяндоосунда түшүнүксүз болуп калган, эпизоддорго түшүнүк берүү ыкма катары берилсе, кээде жаңы окуялар манасчылардын өздөрүнүн көз карашына жараша кошумча ыкма катары берилип, эпостун көлөмүнө тарыхый реалдуу жаңы окуяларды кошуп кетүүгө мүмкүнчүлүк түзөт (Мисалы, «Көзкамандар окуясы», «Кожожаштын Манаска болгон таарынычы», «Алмамбеттин сыйкырдуу нурдан төрөлүшү»).

Диссертациялык иштин темасына байланыштуу жарыяланган илимий жана илимий методикалык эмгектердин тизмеси:

1. **Калчекеев К.Б.**»Манас» эпосундагы портреттик сыпаттамалар. [Текст]. ЖАМУнун жарчысы.- №2.- ЖАМУнун басмаканасы. – 1998.
2. **Калчекеев К.Б.**Жаныбай манасчы. [Текст]. ЖАМУнун жарчысы-2000, №3.
3. **Кыдырбаева Р. З., Калчекеев К. Б.** Эпос «Манас» – преемственная духовность кыргызского народа. [Текст]. Эл. Эпос. Эгемендүүлүк. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин басмасы, 2001. – 42-47 бб.
4. **Калчекеев К.Б.**»Манас» эпосундагы портреттик формулалардын берилиши. «Курманбек-500» арналган макалалардын жыйнагы.-2001.
5. **Калчекеев К.Б.**»Манас» эпосун көп кырдуу изилдөөнүн айрым маселелери. [Текст]. ЖАМУнун жарчысы.- №2.- 2002.
6. **Калчекеев К.Б.**Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фольклордун миф, легендалардын көркөмдүк мааниси. [Текст]. ЖАМУнун жарчысы-№3.- 2002.
7. **Кыдырбаева Р. З.,Калчекеев К.Б.**Идея единения-основополагающая ценность эпоса «Манас». [Текст]. ЖАМУнун жарчысы-№5.- 2002.
8. **Калчекеев К.Б.**»Манас» эпосу-кыргыз элинин руханий байлыгы. [Текст]. ЖАМУнун жарчысы-№4. – 2002.
9. **Калчекеев К.Б.**»Манас» эпосунун сюжеттик өзгөчөлүгү. [Текст]. Республикалык илимий практикалык конференция.- Сүлүктү басмаканасы 2003.
10. **Калчекеев К.Б.**Түрк тилдүү элдердин чыгармаларындагы эпикалык салттар. [Текст]. ЖАМУнун жарчысы -№4.-2003. ЖАМУнун басмаканасы.
11. **Калчекеев К. Б.** Монография. «Манас»эпосунун түшүнүк варианттары. [Текст]. Л.Клоцман атындагы областтык типография.- Жалал-Абад.- 2004. 16 б.т.
12. **Калчекеев К.Б.**»Манас»эпосундагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүнүн сюжеттик өзгөчөлүгү. [Текст]. ОшМУнун жарчысы.- 2004. №2.
13. **Калчекеев К.Б.**»Манас»эпосунун сюжеттик өзгөчөлүгү. [Текст]. Эл агартуу. №3. 2005.
14. **Калчекеев К.Б.** Түрк тилдүү элдердин чыгармаларындагы эпикалык салттар.[Текст]. ЖАМУнун жарчысы – 2003, №4.17–22-бб.
15. **Калчекеев К.Б.**Коркут ата китеби байыркы дастан. Китепте: [Текст]. «Коркут ата» дастаны жана андагы эпикалык салттар. Аят басмасы, Бишкек – 2006.- №2., 18-23 бб.
16. **Калчекеев К.Б.**Мамлекеттик тил кыргыз тилинде окутулбаган билим берүү мекемелериндеги адистер үчүн Манас таануу предмети боюнча типтүү программа. [Текст]. Типография ЧП «Көчкөнбаев М».- Жалал-Абад.- 2008. 2,5 б.т.

17. **Калчекеев К.Б., Сейфеттин Гелекчи.** «Манас» эпосундагы «Көкөтайдын ашы» бөлүмүнүн сюжеттик өзгөчөлүгү. [Текст]. Turk Dunyasi Azaftirnalari vakli yayirla.- Стамбул.- 2010. – 1043-1051 бб.

18. **Калчекеев К.Б., Мамиев А. Н.** Макал-лакаптардын көркөм сөз каражаттары менен байланышы. [Текст]. Turk Dunyasi Azaftirnalari vakli yayirla.- Стамбул.- 2010. -1065-1069 бб.

19. **Калчекеев К.Б.»Манас»** эпосунун түштүк варианттарындагы портреттик сүрөттөөлөрдүн берилиши. [Текст]. XI түрк дүйнөсүнүн эл аралык илимий-практикалык конференциясы.- Стамбул. – 2013.-747-750 бб.

20. **Калчекеев К.Б.»Манас»** эпосунун сюжеттик өзгөчөлүгү. [Текст]. Эл агартуу журналы №1, 2013.- Учкун басмасы, 17-23 бб.

21. **Калчекеев К.Б.** Окуу китеп. Фольклор- көркөм сөз өнөрү. [Текст]. Жалал-Абад.-2011. 5 б.т.

22. **Калчекеев К.Б.** Манастаануу предмети боюнча типтүү программа. [Текст]. 2004. 2,5 б.т.

23. **Калчекеев К.Б.** Манас» эпосундагы портреттик мүнөздөмөлөрдүн чагылдырылышы. [Текст]. И. Арабаев атындагы университеттин басмаканасы.- Бишкек.-2014.

24. **Калчекеев К.Б.** Окуу китеп. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы: ашыгылык ырлары, макал-лакаптар, кошоктор, уламыштар, жөө жомоктор, жер аттары тууралуу жана калптар [Текст]. Ош кагаз ресурстары басмаканасы. Ош.- 2014.

25. **Калчекеев К.Б.** Кульминационная грань конфликта в эпосе «Манас». [Текст] В сборнике: Эволюция современной науки, Международная научно-практическая конференция: в 4-х частях. 2016, апрель., С. 81-84. г.Киров, Россия. Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Аэтерна» Уфа, Россия.

26. **Калчекеев К.Б.** Теоретическое направление эпического сюжета в строений событий. [Текст]. Эволюция современной науки. Сборник статей Международной научно-практической конференции: в 4-х частях. 2016, С. 84-87. апрель, г.Киров, Россия. Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Аэтерна» , Уфа, Россия.

27. **Калчекеев К.Б.** «Сказание об Алмамбете». [Текст]/В сборнике: Инновационная наука: прошлое, настоящее будущее. Сборник статей Международной научно-практической конференции: в 5 частях. 2016, апрель, Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Аэтерна» , Уфа., Россия. С. 89-92. Уфа, Россия.

28. **Калчекеев К.Б.** Кульминационные черты конфликтов в мотивах эпоса «Манас». [Текст]. Проблемы современной науки и образования. 2016. № 27 (69). Издательство: Олимп, Иваново, Россия. С. 56-58. Г. Иваново, Россия.

29. **Калчекеев К.Б.** Особое место в эпосе «Манас» образа Алмамбета. [Текст]. Проблемы современной науки и образования. 2016. № 27 (69). С. 58-61. Издательство: Олимп . Г. Иваново, Россия.

30. **Калчекеев К.Б.** О сходстве и разнице сюжетов в строении эпических событий сказателями в эпосе «Манас». [Текст]. Наука, техника и образование. 2016. № 10 (28). Издательство: Олимп (Иваново) С. 73-74. Россия.

31. **Калчекеев К.Б.** Строение событий в эпических произведениях народов мира и их теоретические направления. [Текст]. Наука, техника и образование. 2016. № 10 (28). Олимп . Иваново. С. 75-76. Россия.

32. **Калчекеев К.Б.** Сюжетные особенности в вариантах в эпосе «Манас» (на примере Саякбая, Сагынбая, Жусуп Мамай и Тоголока Молдо). [Текст]. Новая наука: Современное состояние и пути развития. 2016. № 4-4. Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Агентство международных исследований» , Уфа. С. 154-157. Россия.

33. **Калчекеев К.Б.** Сюжеты о начале событий раздора и битв сказателями эпоса «Манас». [Текст]. Новая наука: Современное состояние и пути развития. 2016. № 4-4. Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Агентство международных исследований», Уфа. С. 157-160. Россия.

34. **Калчекеев К.Б.** Эпические сюжеты в строении событий сказателями эпоса «Манас». [Текст]. Новая наука: Современное состояние и пути развития. 2016. № 4-4. Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Агентство международных исследований» , Уфа. С. 160-162. Россия.

35. **Калчекеев К.Б.** Сюжетная особенность в разделе «Раздор шестерых ханов» в эпосе «Манас» (Великий поход). [Текст]. Новая наука: Стратегии и векторы развития. 2016. № 4-3 (76). Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Агентство международных исследований» , Уфа. С. 107-110. Россия.

36. **Калчекеев К.Б., Абдрашев А.Б., Артыкбаева С.Ж.** Кульминационное развитие сюжетного конфликта в эпизоде «Раздор шести ханов отказывающихся сопровождать богатыря Манаса в походе на город Бээжин». [Текст]. Успехи современной науки и образования. 2016. Т. 3. № 7. Издательство: Ключев Сергей Васильевич. С. 132-136. Россия.

37. **Калчекеев К. Б.,** Манастын бабалары, түш көрүү, Манастын төрөлүлүшү, балага ат кою салттары. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53375. Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана №2. 178-186-бб. «Изд-во научных жур.и детской. художественной литературы» Бишкек-2016. 0,6 б.т.

38. **Калчекеев К. Б.** Манастын алгачкы эрдиктери. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53375. «Наука, Новые технологии и

инновации Кыргызстана №2. 193-198-бб. Изд-во научных жур.и детской. худож-ной лит-ры» Бишкек-2016. 0,4 б.т.

39. **Калчекеев К. Б.** Манастын Каныкейге үйлөнүшү. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53376. Известия вузов Кыргызстана №1. 159-163-бб. «Изд-во научных жур.и детской. худож-ной лит-ры» Бишкек-2016. 0,6 б.т.

40. **Калчекеев К. Б.** Көзкамандар окуясы. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53376. «Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана №1, 195-197-бб. Изд-во научных жур.и детской. худож-ной лит-ры» Бишкек-2016.

41. **Калчекеев К. Б.** Көкөтөйдүн керээзи, Бок мурундун кеңеши. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53376. Известия вузов Кыргызстана «Изд-во научных жур.и детской. худож-ной лит-ры» Бишкек-2016, №1.175-181-бб. 0,3 б.т.

42. **Калчекеев К. Б.** Көкөтөйдүн ашы – чырдын башы. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53376. Известия вузов Кыргызстана, 2016. «Изд-во научных жур.и детской. Художественной литературы» Бишкек-2016, №1. 177-181-бб. 0,4 б.т.

43. **Калчекеев К. Б.**»Манас» эпосундагы «Алты кандын чатагы» бөлүмүнүн сюжеттик өзгөчөлүгү. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53376. «Известия вузов Кыргызстана, 2016. № 3, 201-205-бб. «Изд-во научных жур.и детской. худож-ной лит-ры» Бишкек-2016. 0,5 б.т.

44. **Калчекеев К. Б.** Алманбеттин окуясы – «Манас» эпосунун өзгөчө бөлүмү. [Текст]. http://elibrary.ru/title_about.asp?id=53376. Известия вузов Кыргызстана, 2016 № 3, 186-190-бб. «Изд-во научных жур.и детской. худож-ной лит-ры» Бишкек-2016. 0,5 б.т.

45. **Калчекеев К. Б.** «Манас» эпосундагы Коңурбай менен Манастын чатагы, кырк чоронун өлүмү. [Текст]. Китепте: Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты. Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын (1918-2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык илимий тажрыйбалык жыйын. Бишкек 2016, май. 311-316 бб.

46. **Калчекеев К. Б.** Монография. «Манас» эпопеясындагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү. [Текст]. «Улуу Тоолор» басмасы, Бишкек-2016, 19 б.т.

**Калчекеев Кубанычбек Бекболотовичтин «Манас»
эпопеясындагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү
уланып өнүгүүсү» деген темадагы 10.01.09 – фольклористика
адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: салттуулук, сюжет, композиция, образ, окуя, көркөм поэтика, фабула, текст, вариация, миф, мотив, конфликт, авантест, архаикалык, генеалогия, монолог, диалог, микросюжет.

Изилдөө объектиси катары «Манас» эпосунун варианттарынын өзгөчөлүктөрү, өнүгүү этаптары, алардын сюжетиндеги мифологиялык мотивдер эсептелинет.

Изилдөөнүн максаты: манасчылардын фундаменталдуу эмгектерин тарыхый-маданий өңүттө комплекстүү түрдө иликтөөгө алуу. Алардагы сюжеттердин орду, маанисин аныктоо жана булактарын, диний, мифологиялык мотивдерин салыштырып чыгуу. Мансчылыктын генезисин, эволюциясын жана алардын өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Изилдөөнүн методикасы салыштырмалуу-типологиялык, тарыхый методдорду колдонуу менен текстологиялык талдоо жүргүзүүгө негизделди. Текстологиялык талдоо методун колдонуу фольклористикалык тексттерди кенен изилдөөгө жана андагы мотивдердин негизги өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө шарт түзөт. Тарыхый-салыштырмалуу ыкма эпостогу сюжет, мотив жана образдардын өнүгүүсүн терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда аталгандардан сырткары адабий-теориялык, илимий-аналитикалык, адабият таануу илиминдеги тарыхый-обзордук жана салыштырмалуу-типологиялык методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. «Манас» эпосунун оозеки жана жазма варианттарындагы сюжеттердин өзгөчөлүктөрү иликтенди. Андан сырткары эпостун түзүлүшү, аны баяндоодо манасчылардын ролуна жана ордуна өзгөчө басым жасалды. «Манас» эпосунун варианттарындагы негизги мотивдер, андагы окуялардын өнүгүшүнө тиешелүү маселелердин системалуу, концептуалдуу түрдө алгачкы жолу каралышы эмгектин жаңычылдыгын көргөзөт.

Оозеки чыгармалардагы сюжеттерге теориялык жактан баа берилди, кыргыз эпосу чет элдик фольклордогу эпикалык сюжеттер менен салыштырылып, андагы жалпылыктар аныкталды.

Колдонуу боюнча сунуштар жана колдонуу тармагы. Илимий иштеги жыйынтыктарды, тыянактарды манастануу, фольклористика боюнча фундаменталдуу эмгектерди жазууда, андан сырткары жогорку окуу жайларында атайын курстарды, семинарларды өтүүдө пайдаланууга

болот.

РЕЗЮМЕ

на диссертации Калчекеева Кубанычбека Бекболотовича на тему: «Традиционные сюжеты и их развитие в эпосе «Манас» (на основе вариантов С.Каралаева, С.Орозбакова, Жусупа Мамай и Тоголока Молдо)» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: традиционность, сюжет, композиция, образ, событие, художественная поэтика, фабула, текст, вариация, миф, мотив, конфликт, авантекст, архаическое, генеалогия, монолог, диалог, микросюжет.

Объектом исследования выступают особенности вариантов эпоса «Манас», этапы их развития, мифологические мотивы в сюжетах эпоса.

Цель исследования: комплексное исследование фундаментальных трудов сказителей-манасчы в историко-культурном отношении. Определение места и значения сюжетов, сравнение источников, религиозных, мифологических мотивов. Анализ генезиса, эволюции и особенностей сказительства манасчы.

Методика исследования. В работе использованы сравнительно-типологические, литературно-теоретические, научно-аналитические методы, а также историко-обзорный метод в литературоведении.

Научная новизна исследования. В диссертации исследованы особенности сюжетов устных и письменных вариантов эпоса «Манас». Кроме этого, основной акцент был сделан на строение эпоса, роль и место сказителей-манасчы в сказывании эпоса. Первичное рассмотрение в вариантах эпоса «Манас» основных мотивов и развития событий в них в систематическом, концептуальном виде составляет новизну работы.

Была дана теоретическая оценка сюжетам в устных произведениях,

был проведен сравнительный анализ кыргызского эпоса с эпическими сюжетами зарубежного фольклора и определены их сходство.

Практическое значение диссертационного исследования. Результаты и выводы научной работы можно использовать в написании фундаментальных трудов по манасоведению, фольклористике, а также при проведении спецкурсов и семинарских занятий в высших учебных заведениях.

THE RESUME

of the dissertation of Kalchekeev Kubanichbek Bekbolotovich on the topic: «Traditional plots and their development in an epos» Manas «(on the basis of S.Karalaev, S.Orozbekov, Jusup Mamay and Togolok Moldo)» on competition of a scientific degree of the Doctor of Philology on a speciality 10.01.09 – folklore

Keywords: traditional character, a plot, a composition, an image, event, art poetics, a plot, the text, a variation, a myth, motive, the conflict, archaic, genealogy, a monologue, dialogue, a microplot.

As object of research features of variants of the epos «Manas», stages of their development, mythological motives in epos plots act.

Research objective: complex research of fundamental works of storytellers-manaschy in the historical and cultural relation. Definition of a place and value of plots, comparison of sources, religious, mythological motives. The analysis of genesis, evolution and features manaschy.

Research technique. In work rather-typological, literary-theoretical, scientifically-analytical methods, and also an historik-survey method in literary criticism are used.

Scientific novelty of research. In the dissertation features of plots of oral and written variants of the epos «Manas» are investigated.

It, the basic accent has been made on an epos structure, a role and a place of storytellers-manaschy the epos. Primary consideration in epos variants «Manas» the basic motives and succession of events in them in a regular, conceptual kind makes novelty of work.

The theoretical estimation has been given plots in oral products, the comparative analysis of the Kirghiz epos with epic plots of foreign folklore has been carried out and defined their similarity.

Practical value of dissertational research. Results and conclusions of scientific work can be used in a writing of fundamental works on folklore, and also at carrying out of special courses and seminar employment in higher educational institutions.